

אימתי הוא זמן סיום היום

הקדמה

מחלוקת גדולה ניטשה לאורך מאות השנים האחרונות בדבר שאלת סיום היום, אחת השאלות כבודות המשקל שידעו כותלי בית המדרש לדורותיו; הן מצד השלכותיה ההלכתיות מרחיקות הלכת והשכיחות, והן מצד הפולמוס המקיף והמתמשך שעוררה סוגיה זו בקרב לומדי התורה ומורי ההוראה.

מקובל להציג מחלוקת זו באופן הבא: דעת הגאונים היא שתחום הספק הנזכר בגמ' באשר לסיים היום מתחיל בשקיעת השמש, היינו העלמות כדור השמש מעינינו, ומסתיים עם צאת שלושה כוכבים בינוניים, כעבור שיעור זמן המקביל להליכת שלושת רבעי מיל מן השקיעה הנראית.

ואילו דעת רבנו תם וסיעתו היא שהספק מתחיל בסיים שקיעת השמש, היינו העלמות אדמומיות קרני השמש באופק המערבי, כעבור כשעה מהשקיעה, ומסתיים עם צאת כל הכוכבים, כעבור שיעור זמן המקביל להליכת שלושת רבעי מיל מסוף השקיעה.

מאמר זה מציג את הסוגיא מזווית שונה מהמקובל, במטרה למצוא את המשקל הנכון והמאוזן בין השיטות השונות, תוך הסתמכות על מקורות מקראיים, תלמודיים, מדעיים ועוד. נפתח בהצגה קצרה של שתי השיטות המרכזיות.

הסתירה בתלמוד הבבלי

חכמים הסתפקו מתי הוא זמן בין השמשות, והגמ' במסכת שבת (לד, ב) מביאה מחלוקת תנאים בדבר:

תנו רבנן: בין השמשות: ספק מן היום ומן הלילה, ספק כולו מן היום, ספק כולו מן הלילה - מטילין אותו לחומר שני ימים. ואיזהו בין השמשות - משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין; הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון - בין השמשות, הכסיף העליון והשוה לתחתון - זהו לילה, דברי רבי יהודה. רבי נחמיה אומר: כדי

* הערת מערכת: בתהליך קבלת המאמר התפתח דיון נרחב בין הכותב לבין הרב שמואל אריאל בסוגיה מורכבת ויסודית זו. בהסכמת הכותב, החלטנו לשתף את הקוראים בדיון זה, על ידי הערות עורך המציגות את עיקרי הטענות של הדעה הנגדית, והקורא יעיין וישפוט.

שיהלך אדם משתשקע החמה חצי מיל. רבי יוסי אומר: בין השמשות כהרף עין, זה נכנס זה יוצא, ואי אפשר לעמוד עליו.

כמו כן, נחלקו האמוראים מהי דעת ר' יהודה:

איתמר: שיעור בין השמשות בכמה? אמר רבה אמר רב יהודה אמר שמואל... תלתא ריבעי מילא. ורב יוסף אמר רב יהודה אמר שמואל: ... תרי תילתי מיל. מאי בינייהו? - איכא בינייהו פלגא דדנקא.

הרי שמשך הזמן שמשקיעת החמה ועד צאת הכוכבים לדעת ר' יהודה הוא שלושת רבעי מיל. ואף רב יוסף מודה בזה, אלא שלשיטתו הספק מתחיל מעט לאחר השקיעה.

מאי דך, הגמ' במסכת פסחים מביאה ברייתא נוספת (צד, א):

רבי יהודה אומר: עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום. תדע, כמה מהלך אדם בינוני ביום - עשר פרסאות, ומעלות השחר עד הנץ החמה - ארבעת מילין, משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים - ארבעת מילין, נמצאת עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום.

הרי שמשך הזמן שמשקיעת החמה ועד צאת הכוכבים לדעת ר' יהודה הוא ארבעה מילין, א"כ לכאורה סוגיות אלו סותרות זו את זו!

שיטת ר"ת

למעשה קושיא זו עתיקה היא, וגדולי הראשונים נתנו דעתם עליה. וכך כותב רבינו תם בספר הישר ס' רכא:

ולא תימא משעה שרוצה החמה ליכנס ברקיע, דמאז הוא מתחיל ליאדם; אלא משתשקע החמה - שכבר נכנסה ברקיע ועברה בעוביו של רקיע והוא עדיין כנגד החלון. ומשום שעדיין לא עבר את חלונו ולא פסק חלונו ללכת אחרי הכיפה, הוא מטיל זהורורין ומאדים מושבו.

כלומר שקיעת החמה אכן מתחילה ארבעה¹ מילין לפני 'צאת הכוכבים'; אולם הזמן הנקרא 'בין השמשות' שלגביו הסתפקו חכמים אם הוא נחשב יום או לילה או חלקו כך וחלקו כך, מתחיל שלושת רבעי מיל או שני שליש מיל קודם צאת הכוכבים. בזמן זה השמש מסיימת לשקוע באופק המערב, קרניה כבר דועכות ואדמומיותה הוקתה מאד (רבה) או נעלמה כליל (לרב יוסף), ואז מתחילים להראות כוכבים

1. גירסת רבנו תם היא: חמישה. אך מאחר והרוב גרסו ארבעה, כפי שמובא בגמ' לפנינו, וגם גירסת זו יותר הגיונית ויותר מסתברת במציאות, וכך גם נפסק להלכה בשו"ע ועוד, לכן נקטנו במאמר בכל מקום ד' מילין.

'בינוניים' שאינם מופיעים כל עוד יש אור יום בעולם. זמן זה נמשך עד צאת ג' כוכבים בינוניים - ד' מילין אחר השקיעה - שאז הוא ודאי לילה.

וכן כתבו התוספות במסכת שבת (לה, א) בשם ר"ת:

ואומר ר"ת דהתם מיירי בתחילת שקיעה, והכא משתשקע - מסוף שקיעה, אחר שנכנסה חמה בעובי הרקיע.

כלומר, תחילת השקיעה היא ארבעה מילין קודם צאת הכוכבים. והשלב שבו הסתפקו חכמים האם הוא לילה הוא סוף השקיעה, משעה שכבר פסקו פני המערב מלהאדים. זהו השלב הראשוני שאותו ניתן כבר לכנות בשם 'צאת הכוכבים' ולכן הסתפקו בו.

'שיטת הגאונים'

השיטה השנייה היא שיטת הגר"א והמהר"ם אלשקאר המכונה שיטת הגאונים. בניגוד לר"ת שטען שהגמ' בפסחים והגמ' בשבת עוסקות בשני שלבים שונים בשקיעה, תחילתה וסיומה, לדעתם יש רק שלב אחד המכונה 'שקיעת החמה', השקיעה הנראית. בשקיעה זו עוסקת הגמ' בשבת ובה מתחיל בין השמשות. נאריך בכך עוד בהמשך המאמר ובשלב זה נסתפק בהצגה ראשונית של תירוצה לסתירה בין הגמ' (גר"א אור"ח רסא):

אבל צה"כ דפסחים היינו כל הכוכבים, שאין כל הכוכבים נראים עד שיהא לילה משיטהר האור לגמרי מחמת קטנות הכוכבים.

כלומר, הגמ' בפסחים עוסקת בצאת כל הכוכבים, דבר המתרחש רק לאחר ארבעה מילין מהשקיעה, והגמ' בשבת עוסקת בצאת שלושה כוכבים, דבר הקורה לאחר שלושת רבעי מיל מהשקיעה.

ההבדל העקרוני אפוא בין השיטות הוא בפירוש השקיעה שמוזכרת בגמ' בשבת כזמן תחילת בין השמשות (לדעת רבי יהודה על פי רבה, ולרב יוסף מעט מאוחר יותר), כזמן שבו מתחיל הספק בתחילת הלילה וסיום היום, האם הכוונה לשקיעה הנראית או לסיום השקיעה, משעה שפסקו פני המערב להאדים. לאחר שראינו בצורה ראשונית את השיטות נבחן את התאמתן לעולה מן המקורות במקרא ובדברי חז"ל.

סיום היום - ההחשכה המוחלטת

נאמר בתורה (בראשית א', ה): "ויקרא אלוהים לאור יום ולחשך קרא לילה", הוה אומר: משך ההארה ביממה נקרא בשם 'יום', ומשך החשכה קרוי 'לילה'. במילים פשוטות: כל זמן שיש אור בעולם - זהו יום, נסתלק האור - זהו לילה.

ומהו שיעור האור הנדרש כדי שתחשב הארה זו לתחילת היום? האם כבר באור ראשון או שמא רק כאשר מתגבר האור וכבר ממש ניתן להבחין בכל העצמים שלנגד עיני הרואה, או אולי רק משתזרה השמש על הארץ? על כך אנו לומדים מכמה מקומות במקרא: ויאמר שלחני כי עלה השחר (בראשית ל"ב, כז); ויתעללו בה כל הלילה עד הבקר וישלחוהו כעלות השחר (שופטים י"ט, כה), הרי שעלות השחר הוא תחילת הבוקר. עלות השחר הוא הזמן שבו מתחילים פני המזרח להאיר, והארה זו נראית כמעלה את שחרות הלילה כלפי מעלה עוד ועוד. וזמן זה נקרא בשם 'בוקר', לפי שכאשר מתחילים פני המזרח להאיר, ניתן להבחין ולבקר בין העצמים השונים שעד עתה היו נקראים כרקע אחיד ושחור.

מאידך, השלב בו מסתיים היום שעבר ומתחיל היום החדש, נקרא 'ערב', לפי שאז חוזר העולם על תכולתו למצב הראשוני בו הכל מעורב יחד לאותו מרקע אחיד ושחור.² וכשם שהאור הראשון שבאמצעותו ניתן להבחין בעצמים השונים מבשר על בוא היום החדש, כך כל זמן שלא נסתלק האור האחרון מן המערב, ועוד לא נתערב הכל כפי שהיה קודם האור - עדיין יום הוא, שהרי לאור קרא אלקים 'יום'. הגדרה זו העולה מן הפסוקים יכולה להתאים אך ורק לשיטת ר"ת, שהרי לשיטת הגר"א כאשר מתחיל הלילה, כעבור שלושת רבעי מיל מהשקיעה (אזור רבע שעה - עשרים דקות מהשקיעה, ע"פ השיטות השונות בהגדרת מיל) עדיין ישנו אור רב מקרני השמש, ורחוקה מציאות זו מלהקרא 'ערב' לחושך.

סימוכין מדברי נחמיה

יסוד זה מקבל חיזוק וסמך מהפסוקים בספר נחמיה המתארים את בניית חומת ירושלים בצל הסכנה מצד שכני היהודים העויינים להם ומבקשים רעתם, אשר צרה עינם בשיבת ישראל לארצו. וכך מתאר זאת נחמיה בן חכליה (נחמיה ד', א-ב; י-יז):

ויהי כאשר שמע סנבלט וטוביה והערבים והעמנים והאשדודים כי עלתה ארוכה לחמות ירושלים כי החלו הפרצים להסתם ויחר להם מאד: ויקשרו כלם יחדו לבוא להלחם בירושלם ולעשות לו תועה...

ויהי מן היום ההוא חצי נערי עשים במלאכה (בונים החומה) וחצים מחזיקים והרמחים המגנים והקשתות והשרינים (להגן על הבונים מפני מתנכלים)... הבונים בחומה והנשאים בסבל עמשים באחת ידו עשה במלאכה ואחת מחזקת השלח: והבונים איש חרבו אסורים על מתניו ובונים והתוקע בשופר אצלי (שאוכל להודיע לכולם מיד בבוא האויב)... ואנחנו עשים במלאכה וחצים מחזיקים ברמחים מעלות השחר עד צאת הכוכבים: גם בעת ההיא (כל זמן שלא הסתיימה בניית החומה) אמרתי

2. וכ"כ ראב"ע בראשית א', ה.

לעם איש ונערו ילינו בתוך ירושלם והיו לנו הלילה משמר והיום מלאכה: ואין אני ואחי ונערי ואנשי המשמר אשר אחרי אין אנחנו פשטים בגדינו (מחמת הדריכות מפני האויב) איש שלחו המים (מלבד איש הנצרך לפשוט בגדיו כדי להטהר בטבילה, וי"א לכבס בגדיו).

בפסוקים אלו מתאר נחמיה את החפזון שנדרש בבניית חומה חזקה ויציבה לעיר ירושלים, שכן בכל יום ויום ישנו השש ממשי שיבואו הערבים, העמונים והאשדודים להתנכל לעושי המלאכה ולחבל בבניין החומה. אשר על כן נאלצו כל היהודים שנכחו בירושלים באותה תקופה לעבוד במרץ בכל משך שעות האור, בהן ניתן לבנות את החומה, תוך שהם מחמשים עצמם בחרבות ורמחים להיות ערוכים לתרחיש של קרב מפתיע מצד צרי יהודה.

מלשונו של נחמיה: "ואנחנו עשים במלאכה וחצים מחזיקים ברמחים מעלות השחר עד צאת הכוכבים... והיו לנו הלילה משמר והיום מלאכה", למדו חכמים³ שמעלות השחר ועד צאת הכוכבים הוא הזמן הנקרא 'יום', ומצאת הכוכבים ועד עלות השחר שלמחרת נקרא 'לילה'.

מתוך ההקשר הכללי בפרק אנו למדים כי 'צאת הכוכבים' אין הכוונה לצאת הכוכבים הגדולים, שנראים מוקדם, עוד בטרם הוחשך העולם, וכפי שגורסת שיטת הגאונים, אלא הכוונה היא לשלב שבו מסתלק האור לחלוטין וכבר לא ניתן בשום פנים לעבוד עוד. בשלב זה כבר יוצאים כוכבים רבים, ובהם גם כוכבים בינוניים, כוכבים שמתחילים להופיע לאחר שאדמימות קרני השמש כבר דעכו, אך יש עוד אור קלוש מאד באופק המערב. שהרי לא ייתכן שאנשי המלאכה התחילו את עבודתם עם שחר, בהיראות אור ראשון קלוש במזרת, על מנת לנצל כל רגע שאפשר להשלים את בניין החומה, ואילו סיום העבודה יהיה בצאת הכוכבים הראשונים, בעוד השמיים מלאים אורה גדולה וניתן להמשיך לעבוד עוד דקות ארוכות ויקרות. זהו דבר שאינו מסתבר כלל! הרי לנו ראייה חזקה מאד לשיטת רבנו תם, שהמושג 'צאת הכוכבים', שהוא סיום היום כפי שאומר נחמיה, מכוון להעלמות האור המוחלטת, כעבור כשעה מעת העלמות השמש מעינינו.

סימוכין מהבבלי מסכת ברכות

המשנה בתחילת מסכת ברכות אומרת: "מאמתי קורין את שמע בערבין? - משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן", והגמ' שם מסיקה שהכוונה לצאת הכוכבים, ומביאה ברייתא (ב, א-ב):

ובא השמש וטהר (ויקרא כ"ב, ז) - ביאת שמשו מעכבתו מלאכול בתרומה, ואין כפרתו מעכבתו מלאכול בתרומה. וממאי דהאי 'ובא השמש' ביאת השמש, והאי וטהר - טהר יומא, דילמא ביאת אורו הוא, ומאי וטהר - טהר גברא! אמר רבה בר רב שילא: אם כן לימא קרא 'ויטהר', מאי 'וטהר' - טהר יומא. כדאמרי אינשי: איערב שמשא ואדכי יומא. במערבא הא דרבה בר רב שילא לא שמיע להו, ובעו לה מיבעיא: האי ובא השמש ביאת שמשו הוא, ומאי 'וטהר' - טהר יומא, או דילמא ביאת אורו הוא, ומאי 'וטהר' - טהר גברא? והדר פשטו לה מברייתא, מדקתני בברייתא: 'סימן לדבר צאת הכוכבים' שמע מינה ביאת שמשו הוא, ומאי וטהר - טהר יומא.

כך היא גירסת הגמ' לפנינו ולפני רש"י. ומבאר רש"י ש'ביאת אורו' היינו זריחת השמש שלמחרת הטבילה, 'וטהר' גברא בהבאת קרבן הכפרה למקדש. אולם גירסת הגאונים ורוב הראשונים הפוכה: "וממאי דהאי 'ובא השמש' ביאת אורו הוא, ומאי 'וטהר' - טהר יומא, דלמא ביאת שמשו הוא, ומאי 'וטהר' - טהר גברא!...", וכן בהמשך: "במערבא הא דרבה בר רב שילא לא שמיע להו... האי 'ובא השמש' ביאת אורו הוא, ומאי 'וטהר' - טהר יומא, או דלמא ביאת שמשו הוא, ומאי 'וטהר' - טהר גברא".

ע"פ גירסת הגאונים ורוב הראשונים,⁴ מוכח שהדין בגמ' הוא האם האדם נטהר בהעלמות השמש מעינינו, השקיעה, אף שעוד לא הסתיים היום; או שמא הוא נטהר בסיום וטיהור היום שהוא הסילוק המוחלט של האור משמי העולם. ומכך שהגמ' הכריעה: 'ביאת אורו' הוא, ו'טהר יומא', מוכח שאין להעלמות השמש מעינינו משמעות הלכתית, וסיום היום הוא בהסתלקות המוחלטת של האור מן העולם.⁶ עובדה זו כמובן תואמת אך ורק את שיטת ר"ת הסובר שלהעלמות השמש

4. כמבואר ברשב"א שם ב, א, וכתב שכן היא גירסת הגאונים, וכן מפורש בתשובת הגאונים שנמצאה לפני כמה שנים, וכדלקמן. וכן גרסו עוד ראשונים. ותוס' בברכות ב, ב, והרשב"ם (הובא בתוס' הרא"ש שם) גורסים כרש"י אך מסבירים את צדדי הספק כגאונים וסיעתם.

5. שאם גם על הצד של 'ביאת שמשו' הכוונה שאז מסתיים היום, מדוע שינתה הגמ' ונקטה 'טהר גברא' ולא 'טהר יומא' כמו על הצד של 'ביאת אורו'? הלא שקיעת השמש היא סיום היום לפי צד זה! כלל' היה לגמ' לקצר ולומר: "וממאי דהאי 'ובא השמש' ביאת אורו היא, דלמא ביאת שמשו היא!", ובכל אופן משמעות 'וטהר' היא טהר יומא.

6. הערת עורך (ש.א.): א. הטענה החוזרת כאן היא שצאת הכוכבים הוא הסתלקות מוחלטת של האור. אולם דבר זה אינו אפשרי, שכן ההגדרה ההלכתית של "צאת הכוכבים" היא בצאת שלושה כוכבים בינוניים. בכל דרך שנפרש את המושג "כוכבים בינוניים" (עיין להלן הערה 13), ברור שבשלב שבו מופיעים ג' כוכבים בינוניים עדיין לא יצאו הכוכבים הקטנים, ואפילו רוב

מעניינו אכן אין קשר לסיום היום, אלא סיום היום הוא בהטהרות והסתלקות האור מן העולם, כשעה לאחר השקיעה.

סימוכין מהבבלי מסכת מגילה

גם מהגמ' במגילה (כ, ב)⁷ מוכח כן, שאומרת הגמ' שם לגבי מצוות שזמן קיומן ביום:

הכוכבים הבינוניים טרם יצאו, אלא רק שלושה מהם. דהיינו שעדיין ישנו אור במידה לא מעטה, ואין עדיין חושך מוחלט. (ועיין גם להלן הערה 43.)

ב. בגמרא בברכות, גם על פי גירסת הגאונים, לא נאמר שלשקיעת החמה אין משמעות הלכתית ושהיום אינו מסתיים בשקיעה. הסוגיה שם אינה דנה בשאלה הכללית מתי מסתיים היום לכל דיני התורה, אלא דנה דוקא לגבי טבול יום, מתי מותר לו לאכול בתרומה, ולא בהכרח הדבר תלוי בגדר הכללי של סיום היום. עיין למשל ברשב"א ובתוספות הרא"ש על אתר, האומרים שההו"א היא שטבול יום נטהר החל מן השקיעה הנראית, למרות שלדעתם (שהם סוברים כר"ת) זהו עדיין יום גמור. דהיינו שיש הפרדה בין הדיון לגבי טבול יום לבין הגדר הכללי של סיום היום. ממילא, המסקנה האומרת שדין טבול יום אינו תלוי בשקיעה אלא בצאת הכוכבים, אינה מוכיחה שהיום אינו מסתיים בשקיעה - ייתכן שבאופן כללי היום מסתיים בשקיעה, אך לעניין טבול יום צריך להמתין עד צאת הכוכבים.

ג. גם אם נאמר שהגמרא כאן שוללת את האפשרות שהשקיעה היא סיום היום, אין זה סותר בהכרח את דעת הגר"א, שכן גם לדעת הגר"א לא בהכרח השקיעה היא סיום היום. הדבר תלוי בדעות התנאים והאמוראים בסוגיה בשבת (ל"ד ב - ל"ה א): לדעת ר' יוסי שם, וכן לדעת רב יוסף בשיטת ר' יהודה, אחרי השקיעה ישנו עדיין זמן קצר שהוא יום גמור (הטענה האחרונה שייכת גם לגבי הראיה מן הסוגיה במגילה, להלן בסמוך).

תשובת הכותב: הקדמה: מפאת אריכות המאמר וההשגות עליו, במסגרת זו תכתבנה תגובות אך ורק לטענות המרכזיות, ואשר ניתן להשיב עליהן בקיצור.

צאת ג' כוכבים בינוניים הוא הזמן בו **האופק מחשיך לחלוטין** ולא ניתן להבחין בעצמים השונים על הארץ, אך עדיין ישנו אור קלוש מהשמש בשמיים, הגורם לכך שלא ניתן עדיין לראות את כל הכוכבים הקטנים, הנראים בלילה (היינו לאחר שהעולם כבר הוחשך), דקות ארוכות לאחר החשכת הארץ. ואבחנה זו מיישבת קושיות רבות למתבונן.

כמו כן, המדייק היטב בלשון הגמ' במגילה יראה בבירור שהגמ' קבעה בצורה חד משמעית ('קיימא לך') שהיום מסתיים בצאת הכוכבים, בניגוד להצעתה שהוא מסתיים בשקיעה. אם הדבר עומד בספק כה גדול, כיצד ניתן לקבוע כאחד הצדדים בספק בצורה כה נחרצת?! כמו כן, במסכת ברכות הגמ' הסתפקה האם טבול יום נטהר בסיום היום, צאת הכוכבים (טהר יומא), או בזמן אחר, בשקיעה, ו'טהר' אינו סיום היום אלא תיאור מצבו החדש של טבול היום. הרי שברור לגמ' שהשקיעה אינה סיום היום, אלא שהיא דנה מתי נטהר הטמא, בסיום היום או בשקיעת השמש.

7. וכן בברכות ב, ב, אך במגילה זה יותר מובהק.

וכולן שעשו משעלה עמוד השחר - כשר; מנהני מילי? אמר רבא: דאמר קרא (בראשית א, ה): ויקרא אלוהים לאור יום - למאיר ובא (תחילת ההארה, עלות השחר) קראו יום. אלא מעתה, ולחשך קרא לילה, למחשיך ובא (תחילת ההחשכה, שקיעת השמש) קרא לילה?! הא קיימא לן דעד צאת הכוכבים לאו לילה הוא! אלא אמר רבי זירא, מהכא: ואנחנו עשים במלאכה וחצים מחזיקים ברמחים מעלות השחר עד צאת הכוכבים, ואומר: והיו לנו הלילה משמר והיום מלאכה. מאי 'ואומר'? וכי תימא משעלה עמוד השחר לאו יממא (אלא מהנץ החמה), ומכי ערבא שמשא (שקיעת השמש) ליליא, ואינהו מקדמי ומחשכי - תא שמע: והיו לנו הלילה משמר והיום מלאכה.

הרי שפשוט לגמ' ש'קיי"ל דעד צאת הכוכבים לאו לילה הוא', היינו שהיום מתחיל מעלות השחר ונגמר בצאת הכוכבים, ולא כפי שסברה בתחילה שמשקיעת השמש מתחיל הלילה, ונגמר משתזרח. הרי לנו ראייה נוספת מהגמ' לכך שהעלמות השמש איננה סיום היום, מה שנכון רק לשיטת ר"ת, כי לשיטת הגר"א הדבר נתון בספק, וכיצד קובעת הגמ' בהחלטיות שהיום אינו מסתיים בשקיעת השמש?

סימוכין מהבבלי מסכת שבת

נשוב לגמ' בשבת שלמדנו לעיל. הגמ' מביאה כאמור ברייתא (לד, ב):

תנו רבנן: בין השמשות: ספק מן היום ומן הלילה, ספק כולו מן היום, ספק כולו מן הלילה - מטילין אותו לחומר שני ימים. ואיזהו בין השמשות - משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין; הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון - בין השמשות, הכסיף העליון והשוה לתחתון - זהו לילה, דברי רבי יהודה. רבי נחמיה אומר: כדי שיהלך אדם משתשקע החמה חצי מיל. רבי יוסי אומר: בין השמשות כהרף עין, זה נכנס זה יוצא, ואי אפשר לעמוד עליו.

ובהמשך העמוד נחלקו האמוראים בדעת ר' יהודה:

איתמר: שיעור בין השמשות בכמה? אמר רבה אמר רב יהודה אמר שמואל... תלתא ריבעי מילא. ורב יוסף אמר רב יהודה אמר שמואל... תרי תילתי מיל. מאי בינייהו? - איכא בינייהו פלגא דדנקא.

הרי שמשך הזמן שמשקיעת החמה ועד צאת הכוכבים לדעת ר' יהודה הוא שלושת רבעי מיל. ברור הדבר שהסתפקות התנאים לא היתה האם השקיעה היא סיום היום או צאת הכוכבים (כפי שהציעה הגמ' בברכות הנ"ל, לדעת רוב הראשונים מלבד רש"י, ודחתה זאת), שהרי לר' יוסי ברור שהשקיעה איננה סיום היום, שכן לשיטתו הספק מתחיל אחר שנגמר הספק לשיטת ר' יהודה, כמבואר בגמ' שם (לה, א). וגם בדעת ר' יהודה (ור' נחמיה), ברור לרב יוסף שהשקיעה היא לא סיום היום אלא כעבור 'פלגא דדנקא' - 12\1 מהמיל. ואם כן לא נראה שרבה סובר שר' יהודה חולק

מהותית על ר' יוסי, וסובר שהספק הוא האם השקיעה היא סיום היום או צאת הכוכבים. וגם מדברי ר' יהודה עצמו מוכח כן, שהרי גם הוא מסכים ל'כותרת' של הברייתא, שבין השמשות הוא 'ספק מן היום ומן הלילה...'.⁸ דהיינו שייתכן שסיום היום מתרחש מתי שהוא בין השקיעה ל'צאת הכוכבים'.⁸ כמו כן, נחמיה הגדיר את סיום היום במילים 'צאת הכוכבים', ואם כן ברור שכל הזמנים שמציעים התנאים אמורים לפרש הגדרה זו.

ברור אפוא שלכל התנאים הספק של חכמים הינו מתי הוא זמן 'צאת הכוכבים' שעליו דיבר נחמיה. ולא ייתכן לומר שיש לר' יהודה צד לומר שצאת הכוכבים הוא השקיעה, שהרי השקיעה היא דבר הרבה יותר מוגדר ומדוייק מהופעת כוכבים מסויימים בשמיים, ואם כן, מדוע נחמיה לא אומר: 'מעלות השחר עד בוא השמש' כמו שהתורה אומרת בד"כ? על כרחנו המושג 'בוא השמש' אינו שקיעת החמה מעינינו, שהיא דבר מוגדר מאד, אלא זמן מאוחר בהרבה שבו אור השמש נעלם מעינינו, שזהו זמן המשתנה מעונה לעונה וקשה להגדירו במדוייק, ונחמיה נתן לו הגדרה נוספת: צאת הכוכבים.⁹ הרי אנו רואים שלא ניתן להסביר שהעלמות השמש מעינינו היא השקיעה עליה דיברו חכמים כאן, כפי שטען הגר"א, שכן השקיעה היא דבר מוגדר שלא צריך לחפש לו איפיונים פחות ברורים כמו 'צאת הכוכבים'.

סימוכין מהבבלי מסכת פסחים

הגמ' במסכת פסחים מבארת שהשמש, מעת זריחתה במזרח ועד שקיעתה במערב, עוברת מסלול המתחלק לשני חלקים: האחד - שטח 'פני העולם' אותו עוברת השמש מעת הופעתה מעל אופק המזרח ועד העלמותה באופק המערב. והשני - שטח 'עובי העולם', היינו השטח אותו עוברת השמש מעת הופעת אור ראשון (עלות השחר) עד הופעת השמש מעל האופק (הנץ החמה), ומעת העלמות השמש מעל

8. ולא מסתבר לומר שלר' יהודה ישנם שני ספקות: האם הולכים לפי השקיעה או צה"כ, וכן מתי הוא צה"כ.

9. הערת עורך (ש.א.): הטענה כאן היא שכל הדעות בעניין בין השמשות באות לפרש את המושג "צאת הכוכבים", ולפיכך לא ייתכן שמדובר על השקיעה הנראית, שבה אין עדיין כוכבים. אולם לא בהכרח כל התנאים באו להגדיר את המושג "צאת הכוכבים" - ייתכן שחלקם סברו שאין ללמוד מן הפסוק בנחמיה את זמן סיום היום ההלכתי. ועיין למשל בפירוש רבנו חננאל לשבת ל"ה ב, שעל פי גירסתו האמירה "כוכב אחד יום, שנים בין השמשות" היא מדברי ר' יוסי. דהיינו שרק בתחילת בין השמשות של ר' יוסי מופיעים שני כוכבים, ואילו בזמן בין השמשות של ר' יהודה, שהוא מוקדם יותר, עדיין לא יצאו שני כוכבים, ובכל זאת לדעתו זהו כבר ספק לילה. תשובת הכותב: הדוחק בטענה שר' יהודה, שאנו פוסקים כמותו, אינו מסכים לקביעה הפשוטה של הגמ' בכמה מקומות ע"פ פשט הפסוק בנחמיה שהיום מסתיים בצאת הכוכבים, ברור מאלי.

האופק (שקיעת החמה) ועד הסתלקות האור האחרון (צאת הכוכבים). הגמ' דנה ביחס שבין שני חלקי המסלול (צד, א):

אמר רבא: שיתא אלפי פרסי הוי עלמא, וסומכא דרקינא אלפא פרסי... סבר לה כי הא דאמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: כמה מהלך אדם בינוני ביום - עשר פרסאות. מעלות השחר ועד הנץ החמה - חמשה מילין, משקיעת החמה עד צאת הכוכבים - חמשה מילין, נמצא עוביו של רקיע אחד משה ביום. מיתבי, רבי יהודה אומר: עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום. תדע, כמה מהלך אדם בינוני ביום - עשר פרסאות, ומעלות השחר עד הנץ החמה - ארבעת מילין, משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים - ארבעת מילין, נמצאת עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום. תיובתא דרבא, תיובתא דעולא! תיובתא. לימא תיהוי תיובתא דרבי יוחנן? אמר לך: אנא ביממא הוא דאמרי, ורבנן הוא דקא טעו, דקא חשבן דקדמא וחשוכא.

ראשית, מלשון הגמ' 'כמה מהלך אדם בינוני ביום', משמע בפשטות שזמן הילוכו הוא ביום ולא בלילה, אם כן עד ארבעה מילין אחר השקיעה, שזהו זמן ההחשכה המוחלטת, זהו יום. אך זו ראייה חלשה וקלושה.

אמנם רש"י שם באר דברי ר' יוחנן:

כי אמינא אנא ביממא אמרי - אני כללתי של כל היום מעלות היום עד צאת הכוכבים עשרה פרסאות, ולא פירשתי כמה קודם הנץ החמה ואחר שקיעתה; ורבנן, עולא ורבא שפירשו הדבר, טעו בקדמא וחשוכא, שרוב בני אדם מהלכין חמשה מילין קודם הנץ החמה על ידי שמשכימין קודם עלות השחר, וכן אחר שקיעתה על ידי שמחשכין ליכנס אחר צאת הכוכבים.¹⁰

המושג 'קדמא וחשוכא' הנזכר כאן, לקוח מהגמ' במגילה (כ, ב) הנ"ל וברכות (ב, ב) שם מבואר ש'מקדמי ומחשכי' היינו שמקדימים קודם תחילת היום ומאחרים לאחר החשכה, היינו הלילה, הרי שהבין ר' יוחנן שהיום מתחיל בעלוה"ש, אך בני האדם 'מקדמי' לצאת לדרך לפני כן, ומסתיים בצאת הכוכבים, היינו ארבעה מילין אחר השקיעה כמבואר בברייתא, אך בני האדם 'מחשכי' לסיים הילוכם בדרך לאחר שכבר הגיע הלילה. מכאן שעד ארבעה מילין אחר השקיעה הם אינם נחשבים 'מחשכי', קרי: אנשים המאריכים ללכת כשכבר חושך, אחר סיום היום, הואיל ועד ארבעה מילין זהו עדיין יום, ולא שייך לקרוא לאדם שהולך ביום, 'מחשיך' - הולך בחושך, בלילה.

10. ועי' פסחים ה, ב, שגם שם מופיע 'קדמא וחשוכא' במובן של קודם עלוה"ש ואחר צה"כ.

סימוכין מהירושלמי מסכת פסחים

בירושלמי במסכת פסחים (א, א) מובאת ברייתא: "אין בודקין לא לאור החמה ולא לאור הלבנה ולא לאור הכוכבים, אלא לאור הנר", ומבררת הגמ' שם: "ניחא 'לא לאור הלבנה ולא לאור הכוכבים', אלא 'לאור חמה' וכי יש חמה בלילה?! הדא אמרה: אפי' ביום צריך לבדוק לאור הנר". מבואר מהגמ' שם, שבלילה אין כלל לאור החמה, ולכן העמידה שהברייתא דיברה באדם שבדוק ביום, שיש לו לבדוק לאור הנר. ומוכח מכאן שהלילה מתחיל רק לאחר שהסתלק כל אור החמה מהארץ, שאם לא כן, מדוע לא תירצה הגמ' שבתחילת הלילה עדיין יש אור רב בעולם, הרבה יותר מאור הלבנה או הכוכבים! על כרחך פשוט לגמ' שהלילה מתחיל רק לאחר שכבר אין אור חמה בעולם כלל, אך לשיטת הגר"א הלילה הרי מתחיל כאשר יש עדיין אור רב בעולם.

סימוכין מתקנת נר חנוכה

הגמ' בשבת (כא, ב) מביאה ברייתא המגדירה את זמן הדלקת נר חנוכה: "מצוותה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק". מטרת תקנת חכמים היתה שעל ידי ראיית הנרות הדולקים בפתחי בתי ישראל ייזכרו העוברים והשבים בנס חנוכה. ומתבקש, איפוא, שזמן הדלקת הנרות יהיה מן הרגע הראשון בו יהיה ניכר אור הנר לכל.

בימי קדם העוני ברוב שכבות העם, מלבד העשירים המעטים, היה גדול מאד, ברמות שאיננו מכירים כיום במדינות המפותחות והמתפתחות. אין כאן המקום להאריך בתיאורים עד כמה היו חוסכים פעם בכל דבר שניתן. ברור מאליו שלא היו מדליקים נרות לאורה בזמן שקיעת החמה, ואף לא חצי שעה אחריה, שהרי עדיין יש יחסית אור רב בעולם, ולשם מה לבזבז שמן לשוא? בפועל היו מדליקים את הנרות רק כשממש החשיך, כשעה לאחר שקיעת החמה.¹¹

כידוע, את נרות החנוכה תיקנו חכמים להדליק בשקיעת החמה, וברור שהכוונה לסוף השקיעה, כשעה אחר תחילתה, שאז אור הנר נראה יפה והנס מתפרסם לכל. ודוקא משום כך נצרכו חכמים לקבוע כללים בצורת ומיקום ההדלקה, כדי שלא יטעו הרואים לחשוב שהוא מדליק את הנר לצורך תאורה, שהרי זהו הזמן שבו אנשים רגילים להדליק נרות להאיר את הכניסה לביתם, שעד אז יש די אור מהשמש ואין צורך לבזבז כסף לשוא. למשל: "אמר רבא: היה תפוש נר חנוכה

11. יש לזכור שכאשר לא היתה תאורת רחוב, העין הצליחה להעזר באור השמש הקלוש שהאיר מאופק המערב, הרבה יותר מאשר בימינו שזכינו לתאורת רחוב חזקה המכה מאד את אור השמש לקראת דעיכתו, ויוצרת מצג שוא כאילו העולם כבר חשוך לחלוטין או כמעט לחלוטין.

ועומד - לא עשה ולא כלום... הרואה אומר: לצורכו הוא דנקיט לה" (שבת כב, ב). כלומר האוחז את נר החנוכה בידו לא קיים המצווה, משום שלא ניכר שהדליק הנר למצווה, אלא נראה שהוא מתכוון להשתמש בנר לשם תאורה. וכן (שם): "אמר רבא: הדליקה בפנים והוציאה - לא עשה כלום... הרואה הוא אומר: לצורכו הוא דאדלקה". גם במקרה זה שמוציא אל פתח ביתו נר דלוק, נראה הדבר שבא להאיר את כניסת ביתו כדי שלא ייכשלו המעוניינים להכנס לביתו. וחשש זה קיים רק כאשר החשכה בחוץ מוחלטת או כמעט מוחלטת. וכן: "אמר רבא: צריך נר אחרת (שמש) להשתמש לאורה".^{12 13}

12. בכך ניתן לדחות את ראיית היראים ס' רעד לשיטתו (שתבואר בסמוך), שטען: "והא דתניא בנר חנוכה: מצותה משתשקע החמה - בעוד קצת יום קאמר, דכיון שהחשיך קצת לא הוי שרגא בטיהרא, ובאותו זמן מתחילין בני אדם לשוב לבתיהן, ומתמיהין, שרואים נר בעוד היום ויודעים שמחמת מצוה היא, ואיכא פרסומי ניסא". אך מעבר לכך שרוב הראשונים הוכיחו שההדלקה היא כעבור כשעה מהשקיעה, כי בשקיעה עצמה זהו 'שרגא בטיהרא', כמו שכתבו למשל תוס' במנחות כ, ב, 'נפסל'. הרי מהגמרות הנזכרות מוכח שהדליקו בשעה שרגילים כבר להדליק נרות לאורה, ומשום כך נזקקו להורות שיניח את הנר ולא יאחזנו וכו'.

13. הערת עורך (ש.א.):

א. לגבי הראיה מנר חנוכה:

ראשית, יש לשים לב לכך שנר חנוכה לא נועד להאיר, אלא להיראות. ולשם כך אין צורך בחושך גמור, אלא די בכך שהשמש שקעה, ואז הנרות כבר ניכרים יפה לעוברים ושבים. ואדרבה, בזמן החשיכה הגמורה כבר לא היו בזמנם עוברים ושבים ברחוב, ואין טעם בהדלקת הנרות מחוץ לפתח הבית.

ולגבי הטענה שחשש "לצורכו אדלקה" שייך רק בזמן החושך הגמור - גם זה לא פשוט. הרי גם כאשר ישנה אורה מסויימת בחוץ, בבית יש הרבה פחות אור, ואנשים מתחילים להדליק נרות בבתיהם, ולפיכך מי שרואה אדם מדליק נר בשעה כזו עשוי לחשוב שזהו נר שהודלק להאיר ולא לפרסם את הנס.

וכך גם לגבי הלשון "צריך נר אחרת להשתמש לאורה" - עיין לשון הרמב"ם הל' חנוכה ד', ה, וכן בביאור הלכה תרע"א, ה, שדין זה נאמר דוקא כאשר מדליקים נר חנוכה בתוך הבית, ולא כאשר מדליקים בחוץ.

ב. בסיום הבאת ראיותיו של הכותב מדברי חז"ל, נביא כמה ראיות מדברי חז"ל לאידך גיסא, שהיום מסתיים בשקיעה הנראית לעין וצאת הכוכבים הוא דקות מעטות לאחר מכן:

1. המשנה בשבת א', ח אומרת שמותר לעשות מלאכה "עם השמש", דהיינו בפשטות כל עוד השמש נראית לעין. על פי ההגדרה של ר"ת, שקיעת החמה ההלכתית היא "השקיעה השנייה" שאינה ניכרת לעין ואין בה סימן כלשהו, וקשה להניח שלכך התכוונה המשנה.

2. כך גם בסוגיה בשבת ל"ד ב, ר' נחמיה נותן סימן לבין השמשות על פי שקיעת החמה, "כדי שיהלך אדם משתשקע החמה חצי מיל". אם מדובר בשקיעה הנראית, הדבר מובן; אך אם מדובר

ב"שקיעה השניה" של ר"ת, שהיא מאוחרת הרבה יותר ואינה ניכרת לעין, איזה סימן יש בזה? כיצד יידע האדם מתי להתחיל למדוד חצי מיל?

3. בכמה מקומות רואים שבזמן צאת הכוכבים ישנו עדיין אור משמעותי. כך למשל, מן הגמרא בברכות ב' ב עולה שעני נכנס לאכול את פיתו לפני שאר בני האדם, ומסביר רש"י שזה משום שאין לו נר להדליק בסעודתו. והגמרא ממשיכה ואומרת שזמן זה של סעודת העני הוא מאוחר יותר מאשר זמן צאת הכוכבים. דהיינו שאפילו זמן מה לאחר צאת הכוכבים ישנו עדיין אור במידה מספקת לאכול ללא נר. ועיין גם לשון הירושלמי ברכות פ"א הל"א (דף א', ב), שאומר שצאת הכוכבים "ימא הוא" - למרות שמצד ההלכה זמן זה מוגדר כליילה, בתודעת בני האדם זה נחשב יום, משום שעדיין יש אור. הדבר מתאים יפה לשיטת הגר"א, שעל פיה בזמן צאת הכוכבים ישנו עדיין אור משמעותי, ואין זה מתאים לשיטה המוצגת כאן, שצאת הכוכבים הוא בהסתלקות מוחלטת של האור.

4. צאת הכוכבים מוגדר (שבת לה, ב) על פי צאת שלושה כוכבים בינוניים. על פי שיטת ר"ת אין זה מתאים למציאות, שכן בשעת צאת הכוכבים לשיטה זו כבר יצאו כמעט כל הכוכבים או אף כולם (הדבר תלוי בחשבונות השונים של זמן ר"ת - 72 או 90 דקות אחרי השקיעה), ונראים כבר כוכבים רבים שהם קטנים ביותר, בעוד שהכוכבים הבינוניים יוצאים זמן רב קודם לכן.

5. יתרה מזו - מדקדוק לשון הגמרא שם עולה, וכך מפורש עוד יותר בירושלמי ברכות פ"א הל"א (דף ב' א), שהגדר של "כוכבים בינוניים" אין משמעו הכוכבים הממוצעים בגודלם, אלא כוכבים גדולים למדי. רק הכוכבים הגדולים ביותר, הנראים לעיתים ביום, נקראים "גדולים" ואין מתחשבים בהם, ואילו הכוכבים הבאים לאחריהם, שהם גדולים למדי אבל אינם נראים ביום, הם הנקראים "בינוניים" (במציאות, ישנם 3-4 כוכבים שיכולים להיראות ביום, עוד לפני שקיעת החמה). וכך ממשיך הירושלמי ואומר, ששלושת הכוכבים הם "בר מן הדא כוכבתא" - חוץ מן הכוכב הזה (ויש מפרשים: חוץ מכוכב נוגה), דהיינו שרק כוכבים בודדים שהם גדולים במיוחד אינם באים בחשבון, וכל שאר הכוכבים נחשבים "בינוניים" ונספרים לעניין זה. על פי זה, ודאי שצאת הכוכבים הוא דקות מעטות לאחר השקיעה, כאשר מופיעים ראשוני הכוכבים שאינם נראים ביום.

6. מלבד הגדרת גודלם של הכוכבים המגדירים את זמן צאת הכוכבים, יש לשים לב גם לקצב הופעתם: בזמן "השקיעה השניה" של ר"ת, כשעה לאחר השקיעה הנראית, הכוכבים כבר יוצאים ברצף, בהפרש של שניה או שתיים בין האחד לשני. ואם כך, כיצד הופעת שלושה כוכבים יכולה להימשך $\frac{3}{4}$ מיל מן השקיעה? בעוד שלאחר השקיעה הנראית עובר זמן עד להופעת הכוכבים הראשונים והם מופיעים בהפרשים גדולים זה מזה, וזמן של $\frac{3}{4}$ מיל מתאים יפה למציאות של הופעת שלושה כוכבים.

7. עיין עוד בירושלמי בברכות שם (דף ב, ב - ג, א), שבמצע החודש ("הלבנה בתקופתה") זריחת הלבנה מקבילה לשקיעת החמה ואז מתחיל בין השמשות. במציאות, באמצע החודש הירח זורח בזמן השקיעה הנראית, ובשום אופן לא בזמן "השקיעה השניה" של ר"ת.

סימוכין מתפילת הישמעאלים

כידוע חמש תפילות לישמעאלים, בני דת האיסלאם. הראשונה בעלות השחר (אל פג'ר), השנייה בחצות היום (אל טהר), השלישית באזור 'מנחה קטנה' (אל עצר), הרביעית בשקיעת החמה (אל מגרב), והחמישית בחשכה המוחלטת, כשעה ורבע אחר השקיעה, והיא נקראת 'אל עשי'. מסתבר מאד שהמוסלמים לקחו זמנים אלו מעם ישראל, כמו דברים רבים שהם העתיקו מאיתנו.¹⁴ ואזי יש מכאן ראייה גדולה לכך שסיום היום אצל עם ישראל בראשית תקופת האיסלאם (לפני כ-1400 שנים) היה בהחשכה הגמורה.

זאת ועוד, הרס"ג, בכמה מקומות בתורה, מתרגם את המילה 'ערב' - אלעשי, כשמה של תפילת הלילה של הישמעאלים, שכאמור מתבצעת כשעה ורבע לאחר שקיעת החמה. הרי שהמושג 'אלעשי' בשפה הערבית משמעותו תחילת הלילה.

וכ"כ בשו"ת מהרי"ף מ"ז:

אבל אני אבאר עיקר תפלות הישמעאלים על מה הטבעו; יש להם בפנות היום ב' תפלות: הא' היא מה שקורין 'צ'לאת אל מגרב', ר"ל שקיעת החמה. והב' היא מה

8. עיין עוד להלן הערה 74, שהירושלמי אומר במפורש שאין הקבלה בין תחילת היום לסופו, וצאת הכוכבים אינו בזמן מקביל לעלות השחר. הדבר מתאים כמובן לשיטת הגר"א, ולא לשיטת ר"ת.

תשובת הכותב: 'כוכבים בינוניים' הם כוכבים שנראים בטווח שבין סוף השקיעה ל 72 דקות אחר תחילת השקיעה. הכוכבים הנראים לפני כן הם 'כוכבים גדולים' כי הם נראים בעוד אדמומיות השמש ניכרת היטב במערב. כשם שהכוכבים המקבילים להם, הזורחים לאחר עלות השחר, אינם 'מפריעים' לנו להחשיב זמן זה כיום. 'כוכבים קטנים' הם כוכבים הנראים לאחר שכבר הסתלק האור לחלוטין מהאופק המערבי, ועל כן 'אינם נראים אלא בלילה'. ובזה מתיישבות קושיות רבות.

שיטת הגר"א בעניין שיעור זמן הליכת מיל, הטוענת שהמושג 'צאת הכוכבים' הוא 90 דקות לאחר השקיעה בימי ניסן ותשרי, ועלות השחר הוא 90 דקות קודם הנץ, דחוקה ביותר. שכן בפועל אין שום הארה על הארץ בזמן זה ושום הבחנה בין עצמים. וזהו נגד המובן הפשוט של עלות השחר, ונגד הנראה ממקומות רבים בהז"ל שמדובר באור ניכר הבוקע מאופק המזרח (כמו למשל יומא כח, א). נמצא שצאת ג' כוכבים בינוניים הוא 72 דקות אחר השקיעה וצאת כל הכוכבים הוא זמן רב לאחר מכן, וגם (העורך\הרב שמואל אריאל) מודה בכך שלכה"פ עד 90 דקות לא יצאו כל הכוכבים, שזה זמן רב לאחר צאת הכוכבים ההלכתי, לר"ת.

14. ראה למשל בספרו של ר' אליהו בן אמוזג (חי לפני כ-150 שנה) 'מוסר יהודי לעומת מוסר נוצרי' חלק שני ('עיקרי אמונתו ומוסרו של האיסלם' פרק א, בין היתר כתב שם לגבי האיסלם: "עקבותיה של היהדות, של היהדות הפרושית, יתגלו בצורה ברורה בכל פרט, כל אמונה וכל מצווה... ובאופן כה מסויים וכה מדוייק, שלא ניתן יהיה להטיל בכך את הספק הקל ביותר".

שקורין 'צלאת אלעשי', ופירוש 'אלעשי' ר"ל חשיכה, שכן פירש רבינו סעדיה גאון ז"ל: 'ויהי בערב ויקח לבן את לאה בתו' – 'פלמא כאן פאלעשי', הנה 'עשי' פירוש חשיכה. גם הרופאים קורין לסניירים 'עשי'. נמצא צלאת אלמגרב ר"ל תפלת השקיעה וצלאת אלעשי ר"ל תפילת החשיכה, וזו ראייה גמורה לסברת האמת... שבכל מקום מצינו לרבותינו שקורין סוף היום חשיכה".

וכ"כ בספר 'אורות חיים' עמ' רכא:

עוד מצאתי סמך גדול מרס"ג... ממה דמפרש בתרגום רס"ג על התורה בפסוק 'בערב תאכלו מצת' (שמות יב, יח), דמתרגם 'באלעשי כלו פטירא', וכן פ' 'עד יום האחד ועשרים בערב' (שם) – 'באלעשי'. וידוע דאלעשי קורין הישמעאלים ובני המזרח לסוף הנשף, שהוא שעה וחומש שעה לאחר שק"ה, שאז קריאתם לתפילתם האחרונה ביום וזמן אכילה...^{15 16}

15. ומעין ראייה לכך ש'ערב' היינו החשכה המוחלטת: "ויהי בערב ויקח את לאה בתו ויבא אתה אליו ויבא אליה... ויהי בבקר והנה הוא לאה" (בראשית כ"ט, כג; כה) הרי שכשהביאה אליו בערב כבר לא יכל לזהות אם היא רחל או לאה. וכאמור לעיל, 'ערב' היא השעה שבה מסתלק היום ומתחיל הלילה, לעומת 'לילה' שהוא זמן משך החשכה ביממה.

16. הערת עורך (ש.א.): אם מביאים ראייה ממנהגי המוסלמים, הרי אדרבה, יש ללמוד לאידך גיסא. שהרי סיום היום של המוסלמים הוא בשקיעה הנראית לעין, ואז מסתיים הצום בימי הרמדאן. העובדה שישנה תפילה נוספת מאוחרת יותר, אינה מעידה כלל על זמן סיום היום, וכפי שלהבדיל אצלנו תפילת ערבית היא דוקא לאחר סיום היום.

ולגבי הלשון "עשי" המופיעה בלשון רס"ג – אין ראייה שהדבר קשור לזמן תפילת המוסלמים, שכן ביטוי זה אינו מציין דוקא זמן מסויים ביום אלא זהו ביטוי כללי לחושך, שהרי גם לסנוורים קוראים "עשי" כמובא בדברי המהרי"ף.

תשובת הכותב: ההוכחה ממנהגי המוסלמים היא: א. אין כלל משמעות לצאת ג' הכוכבים הראשונים (צאת הכוכבים של הגאונים, כולל 4 שעה אחר השקיעה) לעומת צאת הכוכבים של ר"ת שאליו יש התייחסות, וזה מצביע על כך שגם ביהדות לא היתה חשיבות לצאת הכוכבים הראשונים. ב. סיום היום הוא ה'חושך' כאמור, ומאחר ותפילה זו נקראת אצלם תפילת ההחשכה, זה מעיד על כך שהלילה-החושך מתחיל אז (ולא אי שם בין השקיעה להחשכה), גם אם מבחינה דתית הצום מסתיים לפני כן, כי עיקר היום כבר עבר וכדי לא להכביד על הצמים.

דעת רובם המכריע של הראשונים כר"ת

דעת רובם המוחלט של הראשונים¹⁷ שצאת הכוכבים מגיע כעבור שיעור הילוך ארבעה מילין¹⁸ מהשקיעה. חלקם כתבו זאת בפירוש, וחלקם כתבו דברים שמהם עולה שסברו כר"ת.

הכותבים כר"ת בפירוש הם: **רב האי גאון** (הובאו דבריו בכמה ראשונים¹⁹) **רב סעדיה גאון** (מובא בראב"ע שמות י"ב, ו)²⁰; **העיטור** (שער ג' הלכות מילה נא, ב) בשם **ר' שמעון בן נתנאל**, תלמיד רבנו תם, בשם ר"ת; **ר"י בר ברוך**²¹ (ספר הישר רכא); **תוס' הר"ש משנץ** (פסחים צד, א); **תוס' ר' חזקיה**²²; **תוס' ישנים** (הובאו בשטמ"ק מנחות מו, ב); **תוס' רי"ד** (שבת לד, ב); **ראב"ן** (סי' ב); **המנהיג** (הלכות חנוכה עמ' תקכט); **ראב"ה** (הלכות תענית תתנח); **ערוך** (ערוך אר', הובא ג"כ בתוס' רא"ש ברכות ב, א); **ראב"ע** (שמות י"ב, ו); **רשב"ם** (מובא בתוס' רא"ש ברכות ב, א); **ספר התרומה** (הלכות תפילין ריג); **רוקח הלכות שבת נא**²³; **מרדכי** (שבת תנו; תענית תרכה); **סמ"ג עשה לב**²⁴; **ערוגת הבושם א**, עמ' 224; **ספר ההשלמה שבת לד**,

17. רבים מהמקורות כאן מצאתי בספר 'אורות חיים' (פרק ט) לר' חיים דרוק, שעמל וליקט עשרות ראשונים הסוברים כר"ת.

18. יש שכתבו חמישה, ע"פ גירסא בגמ' בפסחים צד, א.

19. כדלקמן ב'שיטת הגאונים'.

20. ע"ל שרס"ג מתרגם במקומות רבים במקרא את המילה 'ערב' - 'אלעשי', שכן קוראים בארצות האיטליאם לתפילת הלילה, כעבור כשעה ורבע מהשקיעה. ומכאן ראה נוספת שזוהי דעת הרס"ג.

ומכאן פירא לטענה שר"ת כתב שיטתו בעקבות מה שראה באופק צרפת שהיא צפונית לקו הרוחב של ארץ ישראל. שהרי רס"ג חי במצרים, ארץ ישראל ובבל (שאופקה כאופק ארץ ישראל) ואעפ"כ כתב שצה"כ הוא כשעה ושליש אחר השקיעה. וכן הראב"ע, שהביאו, חי אף הוא תקופה ממושכת בארצות צפון אפריקה.

21. מבעלי התוספות. והוא החתום על דברי ר"ת המפורסמים ב'ספר הישר': 'פירש הרב ר' יצחק בר' ברוך מפי רבינו יעקב'.

22. הובא בהגהות מרדכי שבת תנה: "מצותה משתשקע החמה, פי' מסוף שקיעת החמה דהיינו צה"כ, דשרוגא בטיהרא לא מהני... ומתחילת שקיעתה עד צאת הכוכבים הוי מהלך ה' [י"ג: ד'] מילין. והא דאמרינן בזבחים (נו, א): 'דם נפסל בשקיעת החמה' היינו מתחלת השקיעה לכל הפחות מדרבנן, כדפרי' מתוס' ה"ר חזקיה".

23. חלא כחתי"ס א"ח פ שכתב שהרוקח סובר כיראים. וכבר תמהו עליו בזה, עי' 'אבן שלמה' ב (על הראב"ן) ואורות חיים עמ' ריא.

24. ומה שכתב בלאו רנז: "אין הטמאין אוכלין בתרומה עד שיעריבו שמן ויצא שלשה כוכבים בינונים, וזה העת כמו שלישי שעה אחר שקיעת החמה, שנאמר: "ובא השמש וטהר, ואחר יאכל מן הקדשים", עד שיטהר הרקיע מן האור, כדמפרש בתחלת מסכת ברכות", על כרחו כוונתו היא

ב; רא"ש תענית א', יב; ובתוספותיו שבת לה, א; ברכות ב, א; ר' ירוחם נתיב יב, א²⁵; וכן נתיב יח, א; ארחות חיים (הלכות ערב שבת ג²⁶; הלכות יו"כ ג); רמב"ן (תורת האדם שער האבל 'אבלות ישנה', קה); רשב"א (שבת לד, ב; ברכות ב, ב); רא"ה (פקודת הלויים ברכות עמ' טז)²⁷; ריטב"א (שבת לה, א); ר"ן (שם); מאירי (שם לד, ב); רבנו ברכיה מטקולא (הובא במרדכי ברכות ז); רבינו פרץ²⁸ (הגהות סמ"ק צו הגהה מא); הובאו דבריו בהגהות מיימוניות²⁹; תשב"ץ (קטון) א³⁰; שיטה מקובצת (ברכות כז, א)³¹; אגודה (מנחות ג, ב);

- שצה"כ הוא כשליש שעה אחר סוף השקיעה, כדי שלא יסתרו דבריו אלו את אלו. ועוד, שגם כאן כתב: "עד שיטהר הרקיע מן האור", ואין הרקיע נטהר מן האור כלל אחר עשרים דקות (שליש שעה) מהשקיעה, אלא אחר ד' מילין, ועל כרחך כוונתו היא לסוף השקיעה.
25. ומה שכתב שם: "ואנו יש לנו להחמיר, ואסור לעשות מלאכה מתחלת שקיעת החמה, כדאמר רבה לבני מחוזא: לדידכו דלא קים לנו בשיעור' דרבנן, בעוד שיש חמה בראשי הדקלים- הדליקו הנר..." הכוונה, כפי שניתן לראות בבירור מן הדברים, שאף שמן הדין ניתן להדליק הנר עד סמוך לסוף השקיעה, שהיא ג' מילין ורבע אחר העלמות השמש מעינינו, מ"מ מאחר ואיננו בקיאים בדבר, עלינו לעשות כהוראת רבה (לפנינו רבא) למי שאינו בקי, להדליק הנר לפני העלמות השמש מעינינו. ולא כמו שכתב מהר"ם אלשקר שמכאן שר"ו סובר כגאונים, אלא אדרבה, מכאן ראייה שר"ו סבר כר"ת, ורק משום שאיננו בקיאים יש לנו להקדים הדלקת הנר כבני מחוזא (ולפנינו כשמשו של רבא). ונראה שמהר"ם אלשקר לא ראה דברי ר"ו בפנים, או גירסא משובשת נזדמנה לפניו, כפי שניתן לראות מהציטוט שציטט מהר"ם אלשקר דברי ר"ו.
26. שכתב גבי עשיית קידוש וקבלת שבת: "ודוקא מתחלת שקיעת החמה, אבל קודם שקיעת החמה אין בדבריו כלום..." הרי שסובר כרמב"ן וסיעתו (לקמן) שניתן לקבל שבת משקיעת החמה, שאז הוא אזור פלג המנחה והוא הזמן לתוספת שבת.
27. וז"ל: "שמתחלת שקיעתה עד כדי מהלך שלושת מילין ורביע מיל- יום גמור, ואחר מהלך שלושת חלקי מיל בין השמשות, כדמוכח בשבת..." וכ"כ הר"ן שבת לה, א, אחר שהביא שיטת ר"ת: "וכן כתב הרא"ה ז"ל".
28. לשון רבינו פרץ שם היא: "...וממילא איכא למשמע דכ"ש בשאר תעניות (מלבד ת"ב) דספיקא דידהו, דהיינו בין השמשות דיציאתו, שרי... צ"ע בשבת בסוף במה מדליקין, דמשמע בגמר שקיעה אז מתחיל בין השמשות, דהיינו קודם צאת הכוכבים (ומדוע אנו ממתניין בצאת הצום עד צה"כ!) ושמה לפי שאין העולם בקיאים בגמר שקיעה, להכי נהגו להמתין עד צאת הכוכבים. וגם פירש רבינו אלחנן: פוק חזי מה עמא דבר. ואין לסור מן המנהג, דסברא הוא דאין לעמוד על בירור סוף השקיעה כי אם בצאת הכוכבים, דהא לרבי נחמיה ליכא כי אם חצי מיל מגמר שקיעה עד צאת הכוכבים ומסתמא אין אדם יכול לעמוד בזה".
29. כ"כ הב"י אר"ח סי' תקס"ב: "וכן כתבו הגהות מיימון בפרק א' (הלכות תעניות) בשם סמ"ק (בהגהות) וזה לשונם... ואף על גב דבגמרא מוכח דבגמר שקיעה מתחיל בין השמשות, דהוא קודם צאת הכוכבים, מכל מקום לפי שאין העולם בקיאים מה הוא סוף שקיעה, לכן נהגו להמתין עד צאת הכוכבים...", אמנם לפנינו בהגהות מיימוניות אינו. וכן מוכח דעתם מדברי הב"י

מהרי"ק שורש קעג; אברבנאל (בראשית א', יד); פסקי ר' מנחם מנדל קלוזנר (שבת לד, א); אבודרהם (תפילת ערבית; סדר תפילת יום הכיפורים)³²; אוהל מועד (שער השבת ב, ז); הראשונים שמדבריהם עולה שסוברים כר"ת הם: ריא"ז (שלטי הגבורים שבת טו, א בדפי הרי"ף)³³; ראב"ד³⁴; מהר"ח או"ז קפו; מגיד משנה שבת ה', ד; תרומת הדשן (קב)³⁵; ברטנורא (שבת ב', ז)³⁶; וכ"כ רש"י ברכות ב, א, בהוצאת מקיצי נרדמים^{37, 38}.

- שם בהמשך: "כתבו עוד הגהות מיימון בפרק הנזכר: אמרינן בירושלמי: כיון שהלבנה זורחת ומאירה על הארץ - בידוע שכבר שקעה החמה, ונפקא מינה לגבי תענית ולשבת" - גם זו כמובן ראה שסברו כר"ת, שכן לפי הגאונים שקיעת החמה ניכרת ואין צורך בסימן אחר, ועוד, שבזמן שקיעת החמה הנראית הלבנה עדיין לא מאירה על הארץ.
30. "בפירוש רבינו אלחנן, דאפילו תענית רשות מתענה עד צאת הכוכבים. והא דאמרינן: 'כל תענית שלא שקעה עליו חמה אינו תענית', דמשמע הא שקע - שרי אפילו קודם צאת הכוכבים! לאו מילתא היא, ד'שקעה' דהתם היינו גמר שקיעה, דהוא צאת הכוכבים, דתרי גוויי שקיעות נינהו, כדפי' בתוס'".
31. שכתב שם שפלג המנחה הוא באזור שקיעת החמה, היינו כר"ת. ראוי לציין שיש אומרים שהשיטתם"ק על ברכות הוא למעשה הריטב"א (עי' ריטב"א על ברכות בהוצאת מוסד הרב קוק).
32. בתפילת יוה"כ: "ולר' יוחנן צריך שישלים תפלתו קודם פלג המנחה, והוא סמוך לשקיעת החמה". וזה ייתכן רק לר"ת. ויותר מפורש בתפילת ערבית: "ואומר 'ערבים' בלשון רבים, לפי שכתוב 'בין הערבים', ופי' החכם ר' אברהם בן עזרא ז"ל כי בכל יום שני ערבים האחת עריבת השמש והיא ביאתו תחת הארץ, והשני ביאת אורו הנראה בעבים, ויש ביניהם קרוב משעה ושליש".
33. ז"ל: "ונראה בעיני שאין לסמוך על זה להדליק את הנר בע"ש בשעה שיראה כוכב אחד, שפעמים שאין הזמן צלול כ"כ יפה, ואין אדם רואה כוכב עד הלילה, ולא נאמר שיעור כוכבים אלא להחמיר". ואם הספק מתחיל רק בשקיעת החמה, וכוכב ראשון נראה לפני השקיעה, מה יש לחשוש כאן? הלא כל זמן שרואה שהחמה לא שקעה ודאי יכול להדליק את הנר (ואם זהו יום מעונן שלא רואים השמש, גם כוכבים לא יראו)! אלא ודאי מבין הריא"ז שכוכב ראשון נראה אחר השקיעה, ועדיין יום הוא.
34. הובא ב'מגיד משנה' הלכות תענית ה, ה, וב'מגן אבות' למאירי סוף עניין כג, לגבי תענית בע"ש, וז"ל המגיד משנה: "וכתב הראב"ד ז"ל, שלא אמרו 'משלים' אלא שאינו אוכל קודם שקיעת החמה, אבל ודאי משתשקע החמה - מתוספת שבת הוא, וכבר קדש היום, אם רצה לאכול אוכל. שכיון שנכנס לתחום שבת - שוב אינו רשאי להתענות, ע"כ דבריו". ומדכתב שהוא זמן תוספת שבת, על כרחך אין זה ספק לילה עדיין, כי אז לא שייך תוספת שבת, שמן הדין עליו לפרוש אז ממלאכה מספק, ואין זו תוספת שהוסיף מעצמו. וכן הוכיח המנחת כהן (מאמר ראשון פ"ג) בדעת הראב"ד, וכ"כ יביע אומר ח"ב או"ח כא.
35. שכתב גבי נר חנוכה שכבה בערב שבת: "ואף על גב דכתב במרדכי שם דמצות נר חנוכה מסוף שקיעת החמה ואילך, והיינו צאת הכוכבים ולא קודם, משום דשרגא בטיהרא מאי אהני ליה...".

והיינו כשיטת ר"ת, כמבואר בתוס' מנחות כ, ב, ובהגהות מרדכי רמז תנה, ונראה שאליו כיוון התרוה"ד, אלא שקראו מרדכי, ולפנינו הוא הגמ"ר.

36. ספק חשיכה: מתחלת שקיעת החמה כל זמן שנראה כוכב אחד בלבד - ודאי יום, וכל זמן

שנראים שני כוכבים בינונים הוא ספק חשיכה, וקרוי בין השמשות, ונותנים עליו חומרי יום וחומרי לילה, ומשיראו ג' כוכבים בינונים הוא ודאי לילה לכל דבר". ואמנם לא מפורש שצה"כ הוא דוקא ד' מילין אחר השקיעה, אך ודאי שמענו שגם אחר שקיעת השמש מעינינו - יום הוא עד צאת שני כוכבים. ומסתבר שסובר כר"ת, שאל"כ כמי יסבור? ואפשר שסובר כאו"ז (לקמן), שמן הדין צה"כ אחר ד' מילין, אך אם רואה ג' כוכבים קודם לכן - סמכין עליהו.

37. ואף שכתב רש"י שם ב, ב (שהעני'), שהעני אוכל מוקדם כי אין לו נר לסעודתו, ומשמע שאוכל

בעוד יש אור בעולם, ומבואר בגמ' ששיעור זה הוא אחר צה"כ, מ"מ גם הראב"ן שמוכח מדבריו להדיא שסובר כר"ת שצה"כ הוא חמישה מילין אחר השקיעה, גם הוא כותב כרש"י לגבי העני, כך שאין מכאן ראייה שרש"י סובר שצה"כ הוא סמוך להעלמות השמש מעינינו.

38. הערת עורך (ש.א.):

א. אכן ראשונים רבים סברו כר"ת, אך לגבי מקצת המנויים ברשימה, לענ"ד אין ראייה שהם אכן סברו כך. אתייחס בקצרה לקדמונים שחיו לפני ר"ת:

לגבי רב האי גאון - עיין להלן הערה 49, שלענ"ד אדרבה, מדבריו מוכח שסבר כג"א.

לגבי רס"ג - הדברים מסתמכים על המובא בראב"ע לשמות י"ב, ו, אך הדברים שם תמוהים מאד מצד ההלכה ועומדים בסתירה לדברי חז"ל בכמה מקומות, ואין מקום להביא מהם ראייה הלכתית. כמו כן, נראה שהציטוט מרס"ג הוא רק הראייה המוכיחה (בניגוד לדברי הקראים) שלא ייתכן שעבודת הפסח נעשתה רק בזמן שבין השקיעה לבין החושך הגמור, ושאר הדברים שם הם של ראב"ע עצמו ולא של רס"ג.

לגבי הערוך - אין הוא כותב כלל כשיטת ר"ת, אלא הראייה היא רק מכך שהוא גורס בגמרא בברכות ב' "וממאי דהאי 'ובא השמש' ביאת אורו הוא...". אך עיין לעיל הערה 6, שלענ"ד גירסה זו אינה מוכיחה כלל כר"ת.

ב. לגוף התירוץ של ר"ת וסיעתו, יש מקום להקשות עליו, מצד עצם פרשנות המקורות ומצד התאמתם למציאות:

1. ר"ת טוען שהמונה "שקיעה" משמש בשתי משמעויות: השקיעה הנראית, שהיא "השקיעה הראשונה", ו"השקיעה השנייה", שאינה ניכרת לעין והיא המסיימת את היום. על פי דבריו, הגמרא משתמשת במונה "שקיעה" פעם במובן זה ופעם במובן השני, מבלי להבהיר את הכוונה, האם מדובר בשקיעה הראשונה או השנייה, וכמובן יש בכך דוחק. הדוחק מתעצם כאשר נשים לב שאין זה רק חילוק בין "שקיעה אסטרונומית" ל"שקיעה הלכתית", אלא גם לשקיעה הראשונה ישנה נפק"מ הלכתית (עיין למשל תוספות מנחות כ, ב ד"ה "נפסל"). נמצא אם כן שאותו ביטוי משמש בשני מובנים הלכתיים שונים מבלי שהגמרא מבהירה זאת.

(בשיטת הגר"א, לעומת זאת, הביטוי "שקיעה" מציין תמיד רק את השקיעה הנראית לעינינו, ולפיכך אין בשיטתו קושי זה. מאידך, לדעתו ישנם שני "צאת הכוכבים", ואם כך לכאורה חוזר

שיטת הראב"ן וראב"ה

לראב"ן (שו"ת ב) שיטה ייחודית. לדעתו הגמ' בתחילת מסכת ברכות (ב, ב הנ"ל) סוברת שלמעשה אין כל ספק בדבר צאת הכוכבים, או שהספק הוא לשניות ספורות, בין שני כוכבים בינוניים לשלושה,³⁹ ועד אז הוא יום גמור. הזמן שבין העלמות השמש מעיינינו ועד לצאת הכוכבים נקרא 'ספק יום ספק לילה' על שם שאפשר לעשותו יום, שעדיין לא הגיע הלילה, ואפשר לעשותו לילה ע"י קבלת תוספת שבת. אך ר' יהודה במסכת שבת (לד, ב) חולק על הנחת היסוד של הגמ' בברכות, וסובר שהלילה מתחיל לפני צאת הכוכבים, כאשר הכסיף העליון והשווה לתחתון, דבר הקורה לפני צאת הכוכבים. להלכה אנו פוסקים כגמ' בברכות, שהלילה מתחיל רק בצאת הכוכבים, שהוא חמישה מילין אחר שקיעת החמה. זהו פשט דבריו, ואם כי אפשר

אותו הדוחק לגבי מושג זה. אך יש לשים לב שרק "צאת הכוכבים" הראשון הוא מושג הלכתי, ואילו השני אינו הלכתי אלא מושג אסטרונומי גרידא, והוא אכן מופיע רק בסוגיה בפסחים העוסקת באורך היום מבחינה אסטרונומית. ועוד, שהגמרא מבארת בבירור את הגדרתו של "צאת הכוכבים" ההלכתי, שהוא בצאת ג' כוכבים בינוניים, ולאידך מבהירה ש"צאת הכוכבים" האסטרונומי הוא במקביל לעלות השחר, דהיינו החשיכה הגמורה, ולפיכך אין מקום לטעות).
2. על פי ר"ת, "צאת הכוכבים" המופיע בסוגיה בפסחים הוא אותו "צאת הכוכבים" המופיע בסוגיה בשבת. אולם בסוגיה בפסחים צאת הכוכבים מופיע כזמן מקביל לעלות השחר, שהוא תחילת האור הראשון, וממילא צאת הכוכבים הוא בסוף האור האחרון. בזמן הזה, בהכרח יוצאים כבר אחרוני הכוכבים, שהרי הרקיע כבר החשיך לחלוטין. ואם כן, אין זה יכול להתאים לזמן צאת ג' כוכבים בינוניים, שאז עדיין בהכרח ישנו עוד אור גדול, עד שייצאו שאר הכוכבים הבינוניים ואחריהם הכוכבים הקטנים. כך טוען הגר"א בביאורו (או"ח רס"א, ד"ה "שהוא ג'"), שלא ניתן לזהות את צאת הכוכבים שבפסחים עם צאת הכוכבים שבשבת, משום שיש ביניהם "חילוק בתרת" - בשבת מדובר על צאת ג' כוכבים בינוניים, ואילו בפסחים מדובר בהכרח על צאת כל הכוכבים הקטנים.

3. כך גם מבחינת המציאות בפועל - על פי ר"ת, בזמן של 72 דקות אחר השקיעה אמורים להיראות רק הכוכבים הגדולים ועוד שלושה כוכבים בינוניים, אולם בפועל בזמן הזה כבר נראים כמעט כל הכוכבים (על פי הגר"א, החשבון של ד' מילין הוא 90 דקות, והדבר מתאים יפה, שכן בזמן זה אכן יוצאים אחרוני הכוכבים).

4. כפי שהובא במאמר, נחלקו רבה ורב יוסף האם בין השמשות מתחיל מיד בשקיעה, או "פלגא דדנקא" (1/12 של מיל, דקה וחצי או שתיים) מאוחר יותר. על פי הגר"א, שמדובר בשקיעה הנראית, הדבר מובן. אך על פי ר"ת, השקיעה המוזכרת שם אינה השקיעה הנראית והניכרת לעין, אלא "השקיעה השנייה", שהיא מאוחרת בהרבה ואינה ניכרת כלל לעין. כיצד יכול היה אדם בזמנם לזהות זמן זה בדיוק כה רב, עד ששייך היה לחלוק לגביו בפער כה קטן?

39. ע"פ הגמ' בשבת לה, ב, שאותה אפשר שהראב"ן כן פוסק, ואליבא דר' יוסי.

להסביר דבריו אחרת (כמבואר בהערה שבסוף ציטוט לשונו), מ"מ פשט דבריו אינם כן (ג"כ בהערה).
וזו לשון הראב"ן:

שאלני ר' אברהם הלוי, הא דאמרינן שמוסיפין שעה מחול על הקודש, כדנתיא בפרק בתרא דיומא (פא, ב): 'תשבתו שבתכם' - כל מקום שנאמר 'שבות' מוסיפין מחול על הקודש. ותנן בפרק במה מדליקין (שבת לד, א): 'שלשה דברים צריך אדם לומר בתוך ביתו ערב שבת עם חשיכה וכו' עד הדליקו את הנר', אלמא סמוך לחשיכה מדליקין, ואין מוסיפין מחול על הקודש! ונראה לי האי 'סמוך לחשיכה', היינו סמוך לשקיעת החמה, ומשקיעת החמה ועד צאת הכוכבים הוא שעה שמוסיפין מחול על הקודש, דתנו רבנן (שם ב): 'בין השמשות ספק כולו מן היום ספק כולו מן הלילה, ואיזהו בין השמשות - משתשקע החמה ועד צאת הכוכבים'. ו'ספק חשיכה וספק אינו חשיכה' דמתניתין, הוא בין השמשות, שהוא ספק [יום ספק] לילה, ו'עם חשיכה' דקתני שמדליקין בה את הנר היינו [עם] (מ)שקיעת החמה (ואילך), כדאמר רבא לשמעיה: 'אתון דלא קים לכוון שיעורא דרבנן, אדאיכא שמשא אריש דיקלא - אתלו שרגא, ביום המעונן במתא חזו תרנגולא' כשהולך לישב. ואף על גב דאמרי אמוראי דשיעור בין השמשות ג' חלקי מיל ולא יותר, היינו לר' יהודא, דאמר: הכסיף העליון ושוה לתחתון - לילה, אבל אנן קיימא לן בברכות (ב, ב) דעד צאת הכוכבים יממא הוא, ואמרינן בפסחים (צד, א): משקיעת החמה ועד צאת כוכבים מהלך ה' מילין, והוא יותר משעה אחת, שהרי הלוחך אדם בכל יום י' פרסאות [שהם מ' מילין].⁴⁰

40. רבים הטוענים כי כוונת הראב"ן היא שכל התחום שמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים הוא בין השמשות, ספק יום ספק לילה (עי' ביה"ל רסא, ב, 'מתחילת'), ובדומה למה שכתבנו בדעת ר' אברהם מן ההר. אולם לאמיתו של דבר המעיין ומדייק היטב בדברי הראב"ן יראה שאין זו דעתו, מכמה סיבות: 1. זהו דוחק גדול לומר שבזמן בממילא אסור לעשות מלאכה מצד ספק כרת של שבת, הוא הזמן שאותו קבעו חכמים לקיים מצוות תוספת שבת. וכפי שכתב הרמב"ן (בתורת האדם) ועוד ראשונים. ואין לפרש שכוונתו היא שיקבל את השבת מעט לפני השקיעה, ונמצא שכל הזמן שבין השקיעה לצה"כ הוא ב'תוספת שבת', א. משום שמשמע מדבריו שזמן תוספת שבת הוא בין השקיעה לצה"כ, ולא לפני. ב. לשון ר' אברהם השואל היא: "הא דאמרינן שמוסיפין שעה מחול על הקודש" משמע שהתוספת היא שעה ולא שתי דקות (אם כי אפשר לפרש שהכוונה היא שמוסיפים שיעור כזה שהוא שעה לפני הלילה הודאי, אך הוא דוחק). ג. מדברי רבא: "אתון דלא קים לכוון...", משמע שדוקא למי שלא בקי קבעו שידליק לפני השקיעה, וזהו 'עם חשכה' של המשנה, שהיא נועדה למי שלא בקי, כמבואר מדברי הראב"ן: "ו'עם חשכה' דקתני שמדליקין בה את הנר היינו עם שקיעת החמה, כדאמר ליה רבא... חזו תרנגולא (והם כידוע עולים לישון בשקיעה)", משמע ש'עם חשכה' הוא למי שאינו בקי בשיעורי חכמים, שקבעו

וכך היא דעת נכדו, הראבי"ה (תענית תתנח):

ופירוש 'שקעה עליו החמה' נראה לי ששקעה לגמרי, כדאיתא בריש מסכת ברכות: 'ובא השמש וטהר' - טהר יומא... ומשמע התם דהיינו צאת הכוכבים... וכן ההוא... 'מנין לדם שנפסל בשקיעת החמה', דבעינן ביום, כדמשמע התם. וכן משמע במגילה... דכל הני זימני [ד]תנא שכשרים ביום, כשרים עד הלילה, וקתני בהדיהו שחיטה וקבלה והזאה וכו'. אבל 'משקיעת החמה' שהיא התחלת שקיעתה הויא [ארבעת] מילין עד צאת הכוכבים... וכל זמן שפני מזרח מאדימין הוי פלוגתא דרבה ורב יוסף בפרק במה מדליקין, חד אמר שלשה חלקי מיל [וחד אמר שני חלקי מיל], וכל אחד יש לו זמן חלוק מחברו, ושקעה היינו לגמרי.

כלומר, רבה ורב יוסף נתנו זמנים שונים לסיום היום, אך להלכה 'שקיעת החמה' היא השקיעה המוחלטת, צאת הכוכבים, כעבור חמישה מילין, ועד אז מותר לעשות את המצוות שזמנן ביום.

דבריו של הראב"ן הובאו בקיצור במרדכי שבת רמז רצג: "דאע"ג דאמרי אמוראי דשיעור בין השמשות שלשה חלקי מיל ולא יותר, היינו לר' יהודה, דאמר: הכסיף העליון והשוה לתחתון - לילה; אבל אנו קי"ל בברכות דעד צאת הכוכבים ימא הוא, ואמרינן בפסחים דמשקיעת החמה ועד צאת הכוכבים מהלך ה' מילין". ודבריו של הראבי"ה הובאו במרדכי תענית רמז תרכה: "ופי' 'שקעה עליו החמה' - שקעה לגמרי, כדאמר בברכות ברישא: 'ובא השמש וטהר' - טהר יומא, דהיינו צאת הכוכבים. ומהתחלת שקיעה עד הלילה - ה' מילין... קצרתי מספר ראבי"ה".

ואפשר שזוהי גם דעת תוס' ישנים (שיטמ"ק מנחות מו, ב, סק"ג): "ונראה לפרש 'בתר זמן הקרבה' - לאחר שקיעת החמה, דאין מקריבין מנחות באותן חמשת מילין שקודם לילה, ועדיין יכול לשרוף, דאכתי יום הוא". ומשמע בפשטות שכל חמשת המילין שעד צה"כ - יום הוא.

שיסיף מעט לפני השקיעה, ונמצא שהוסיף שעה לפני הלילה. 2. הראב"ן כותב שלא קי"ל כר' יהודה, לפי שקי"ל כגמ' בברכות שעד צה"כ ימא הוא. ובגמ' בברכות מבואר שמהשקיעה עד צאת הכוכבים הוא יום גמור ולא ספק לילה, שזה בדיוק מה שאמרה הגמ' שם, שאין לחשוב שמהשקיעה מתחיל הלילה אלא מצה"כ, כפי שבארנו בע"ה לעיל. 3. וכן מפורש להדיא מלשון הראב"ן עצמו בברכות ס' קכב: "ממאי דהאי 'ובא השמש' ביאת שימשו הוא, ששקע לגמרי, דהיינו שעת צאת הכוכבים; דילמא ביאת אורו הוא, דהיינו כששקע אורו ואין אורו נראה בעולם, הוי לילה! א"כ לימא קרא: 'ויטהר', דהוי משמע מיד כשיבא אור השמש, ויטהר האיש; 'מאי 'וטהר'? - טהר יומא', כלומר כשבא השמש וטהר היום לגמרי, דהיינו בשעה ששקע השמש לגמרי וטהר מן העולם, דהיינו צאת הכוכבים". מבואר שמהשקיעה ועד צה"כ הוא יום.

שיטת ר' אברהם מן ההר

לדעת ר' אברהם מן ההר הספק הוא האם העלמות השמש היא תחילת הלילה או ההעלמות המוחלטת של האור (מגילה כ, ב):

ומשקעה חמה עד שיראו שלושה כוכבים הוא ספק יום ספק לילה, ודנין זה הזמן להחמיר בכל מקום. והטעם, שהרי פועל האור נשקע תחת הארץ והלך לו, ומפני שהלך לו ואינו פועל האור, הנה אנו מסופקים בזה הזמן שמא מזמן שקיעתו נקרא לילה; ומפני שעדיין לא החשיך מכל וכל, ויש עדיין באויר קצת מאורו שפעל כשהיה על הארץ, אנו מסופקים שמא עדיין יום הוא.

בפועל, המצב בו 'החשיך מכל וכל' מתרחש בארץ ישראל לכה"פ כשעה אחר השקיעה, קרוב לשיטת רוב הראשונים שהוא כשיעור מהלך ארבעה מילין מהשקיעה.

אמנם לכא' קשה על דבריו מהגמ' בברכות ב, ב, שם מבואר שאין להסתפק אם הלילה נקבע ע"פ 'ביאת שמשו' או 'ביאת אורו', שפשוט הוא שהעיקר הוא 'ביאת אורו'. אא"כ יגרוס שם כרש"י וגם יבאר הגמ' כרש"י (ולא כרשב"ם).

שיטת ה'אור זרוע'

מדברי ה'אור זרוע' (ה"ב, תד) משמע שסובר כר"ת, אמנם אם רואה ג' כוכבים קודם החשכה המוחלטת - נחשב הדבר ללילה גמור:⁴¹

ולקמן שלהי פ"ב, בההיא דדרש מר זוטרא משמיה דרב הונא: 'הלכתא מתענה ומשלים', פי' רבי' שלמה שצריך להשלים עד חשיכה, א"כ רוצה לומר 'שקיעת החמה'⁴² היינו חשיכה. מיהו אם רואה שלשה כוכבים, אף על פי שאינו חשיכה לגמרי - מותר לאכול אפי' קיבל על עצמו בפירוש, שכן במוצאי שבתות וי"ט כבר מותר במלאכה.

ומבואר מדבריו שעקרונית הלילה מתחיל כאשר 'חשיכה לגמרי', אלא שאם ראה שלושה כוכבים לפני כן - זה סימן שחשון דיו כדי להחשב לילה.⁴³ וכמובן אין

41. ייתכן שגם ר"ת מודה בזה, אלא שבסתמא השיעור הוא ד' מילין, אך אם ראה ג' כוכבים לפני כן - יכול להחשיב זאת ללילה.

42. אמר רב חסדא: כל תענית שלא שקעה עלו חמה - לאו שמיה תענית (תענית יב, א).

43. הערות עורך (ש.א.): אם אכן הגדר העקרוני של הלילה הוא הסתלקות מלאה של האור וחשיכה גמורה (וכפי שנכתב בתחילת המאמר), אז הופעת הכוכבים היא רק סימן חיצוני לדבר ולא גורם עצמי, ואיך ייתכן שהופעת הכוכבים תגדיר לילה גם כאשר ניכר לעין שאין החשכה גמורה? מדברי האור זרוע, וכן מן המרדכי דלהלן בסמוך, מוכח שהגדר העקרוני אינו החשכה הגמורה,

הכוונה לשלושת הכוכבים הראשונים שניתן לראות, המופיעים זמן רב לפני החשיכה הגמורה וביחס אליהם לא היה שייך לומר 'אם רואה ג' כוכבים, אע"פ שאינו חשיכה גמורה...', שכן לעולם יראו ג' כוכבים ראשונים הרבה לפני החשיכה הגמורה. ועל כרחנו הכוונה היא לכוכבים הנראים לאחר סיום השקיעה, שאם רואה שלושה כוכבים שהופיעו לאחר שהשמש סיימה לשקוע במערב (כעבור שלושה מילין ורבע מהשקיעה בימי ניסן ותשרי), יכול לסמוך על כך אף אם לא שלמו כל ד' המילין שבין השקיעה לצה"כ.⁴⁴

שיטת רב שרירא ורב האי גאון

דעת רב שרירא גאון ובנו רב האי גאון בתשובה, שלפי רבה בדעת ר' יהודה הספק מתחיל מעט לפני שאדמומיות השמש נעלמת מהמערב, ונמשך עד שכל אופק

אלא הופעת ג' כוכבים מגדירה לילה אף שעדיין יש אור, ובניגוד לטענה שבחלקו הראשון של המאמר (ועיין גם לעיל הערה 6).

תשובת הכותב: קושיא זו נשאלה למעשה ע"י הירושלמי המובא לקראת סוף המאמר, ע"ש בתירוץ התוס' רא"ש ובתגובתנו שם.

44. וכעין זה כתב המרדכי בשם ר"י, וכנראה הכוונה לר' יצחק בעל האור זרוע' (שבת רמז רצב): "וששאלתם על בן הנולד סמוך לחשיכה והיה נראה יום, אך היו נראים ברקיע כוכבים קטנים מאד, והורה ר"י כי יש לסמוך על הכוכבים לספק לכל הפחות, ולמול למחרת, כיון שלא היה למחר לא שבת ולא יום טוב. ואף על פי שהיה הרקיע מזהיר כעין אורה של יום, פעמים שאין מתחיל להחשיך כ"כ אף על פי שכבר לילה הוא". כמובן שלא תתכן הראות 'כוכבים קטנים מאד' עשרים דקות אחר השקיעה, ובטח שלא בשקיעה עצמה ('לספק לכל הפחות'), אלא באזור שעה אחר השקיעה לכה"פ.

ובסמ"ג עשין כח כתב: "ראיתי בתשובה אחת שהשיב רבינו יצחק, שאם לאלתר שהוציא הוולד ראשו חוץ לפרוזדור ראו ג' כוכבים בינונים - יש לסמוך עליהם שהוא לילה אפילו הוא למחרתו שבת". ואף ששתי התשובות שונות זו מזו, כמודגש, נראים הדברים שבשתי התשובות הכוונה לאותו ר' יצחק. ואם כי מדברי ר' יצחק בתשובה השניה לא מבואר שסובר דוקא כר"ת, אך מאחר והביאו הסמ"ג, שהוא כן סובר כר"ת, כנ"ל, ולא ציין שהוא חולק על שיטתו בצורה כה מהותית, משמע שגם הוא סובר עקרונית כר"ת. מה גם שהב"י, שפוסק אף הוא כר"ת, כדלקמן, הביא שתי תשובות אלו זו אחר זו, ופסק שתיהן בשו"ע (יר"ד רס"ב, ה-ו) ואם כן משמע שגם הוא הבין כך, שר' יצחק סובר עקרונית כר"ת, אלא שחידש שאם נראו הכוכבים לפני ד' מילין - התחיל הלילה. וכאמור לעיל, אפשר שר"ת מודה לזה, ולכן פסק השו"ע כאו"ז, על אף שהוא כמעט הראשון היחיד שאומר זאת במפורש.

המערב, התחתון והעליון, נעשה חשון,⁴⁵ בין אם עברו ד' מילין מהשקיעה ובין אם לא. וזה לשון הגאונים (גנזי קדם ה, ו):

תלת מילי קאמר ר' יהודה: משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין, הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון, ופירושו שנשתנה האור בארץ ובקרוב לה והכסיף, ועדאין האור בשמים לא נשתנה ולא הכסיף, ואע"פ שאין המערב אדמדמם; ושלישי- הכסיף העליון והשוה לתחתון, שאף כלפי הרקיע נשתנה האור והכסיף לחשון, וכשנשתנו התחתון והעליון שניהם, הרי ביאר ר' יהודה כי הוא לילה... והכי קאמר: תחילת בין השמשות משתשקע החמה ומאריך והולך כל זמן שפני מערב מאדימין, וגם כשתסור אדמדימותן ויכסיף התחתון, כל זמן שלא הכסיף העליון, וכשיכסיף העליון מתחיל הלילה... ורב יוסף אמר כי שלש מעלות נתן ר' יהודה, אחת לסוף היום, ואחת לבין השמשות, ואחת לתחילת הלילה; והכי קאמר: אל תחשוב כי משתשקע החמה ולא תראה מאותו מקום שלם היום, אילא (אלא) כל זמן שאדמדימותה נראית על פני מערב- יום הוא, אבל משתסור אדמדימותה, הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון- זה הוא בין השמשות... ומשיכסיף אף העליון הוא לילה. נמצאת חלוקת ראבא ורב יוסף משתשקע החמה ולא תראה אפילו על ראשי דקלים, כל זמן שפני מזרח, שהוא מערב, מאדימין, עד שיכסיף התחתון - לרב יוסף מן היום, לראבא מבין השמשות... נמצא בין ראבא לרב יוסף שיעור מהלך קס"ז אמה, והוא משתשקע החמה כל זמן שהמערב מאדים.

נראה שמה שכתבו 'משתשקע החמה ולא תראה אפילו על ראשי הדקלים', בהכרח כוונתם היא משישקע אורה של החמה כל כך עד שלא ייראה אפילו על ראשי הדקלים שבאופק המערבי של בבל. זהו הזמן הנקרא 'סוף השקיעה' שבו עדיין נשאר אדמומיות מועטה על פני המערב, ובזמן זה נחלקו רבה ורב יוסף אם הוא עדיין יום גמור עד שתסתלק האדמומיות לגמרי, או שכבר החל זמן 'בין השמשות', ספק יום וספק לילה.⁴⁶ בנוסף לכך, מדברי הרז"ה (המאור ברכות א, א) מבואר

45. כל' השחרות שהיתה עד כה רק בתחתית האופק, מתפשטת לכל גובה האופק המערבי, ונעשה הכל שחור.

46. אך לא מסתבר כלל לומר ש'ולא תראה על ראשי הדקלים' היינו שכדור השמש יתכסה מעינינו ולא יראה בגובה ראשי הדקלים שבאופק, שאם כן, מדוע לא אמרו בפשטות: 'משתשקע החמה ולא תראה לעינינו...?'

א. זהו סימן יותר מובהק וניכר מ'לא תראה אפילו על ראשי דקלים'!

ב. זה שיעור יותר מדויק, שכן אם לא נראית על ראשי דקלים אבל נראית עדיין באופק - יום גמור הוא (אף אם נאמר שהספק מתחיל מהשקיעה הנראית), ומדוע נקטו שיעור זה שהוא פחות מדויק!

שהגאונים גרסו כגירסת התוס' במסכת ברכות ב, א-ב (הנ"ל), ואזי יוצא שהדין בגמ' שם הוא האם היום מסתיים בשקיעה או בצאת הכוכבים, ומסקנת הגמ' שמסתיים בצה"כ ולא בשקיעה, וכנ"ל: "ה"ג, וכך נמצא בגרסת הגאונים ז"ל... "וממאי דהאי 'ובא השמש וטהר' ביאת אורו הוא, ומאי 'וטהר' - טהר יומא, פירוש שהוא שעת צאת הכוכבים, דילמא ביאת שמשו הוא, ומאי 'וטהר' - טהר גברא, כלומר שהוא טהור לאכול בתרומה משעת שקיעת החמה... ואית דמפרשי לה אברייתא... (ומביא גירסת רש"י והסברו) וזאת הגירסא עם פירושה אינם דברים נכונים... הלכך מחזורתא גירסא ופירושה כדברי הגאונים ז"ל, וכמו שפירשתי".

וכן מבואר מהרשב"א (ברכות ב, ב) ותוס' הרא"ש (שם) שדעת רב האי גאון כדעת ר"ת, וז"ל הרשב"א:

אבל בפירושי ר' האי גאון ז"ל [כתב] משום דחלוקתן של הני רבנן דנחלקו בברייתא, כל חדא וחדא תלויה בדבר, דרבי אליעזר דאמר 'משעה שקדש היום', סבר 'ובא השמש' - ביאת שמשו, דהיינו תחלת השקיעה, ומאי 'וטהר' - טהר גברא; ור' יהושע סבר 'ביאת אורו' הוא, ומאי 'וטהר' - טהר יומא... ומ"מ לדברי רבינו האי גאון זצ"ל נמצינו למדין ד'שעה שקדש היום' היינו תחלת השקיעה, דהיינו ביאת שמשו, ואם כן לא נפרש שקדש היום מעצמו, דהיינו בין השמשות, אלא שראוי ליקדש, שהוא זמן הראוי לתוספת קדש מן החול.

וכעת שזכינו למציאת תשובת הגאונים המלאה, אנו רואים שאכן כך גרסו הגאונים: ואמרינן: אמר רב יהודה אמר שמואל: בין השמשות דר' נחמיה כהנים טובלין בו, ופירוש דבר זה כי בין השמשות דר' נחמיה קם ודאי שאין הכהנים טובלין אלא ביום, דתנן: "כל חייבי טבילות - טבילתן ביום"... וכתבי: "ובא השמש וטהר", וקיי"ל טהר יומא ואידכי, והיא ביאת אורו, כדמפרש מימתי קורין בגמרא.

הרי שמוכח מדבריהם להדיא שגרסו בגמ' בברכות כגירסת התוס' ולא כרש"י, וכפי שהעידו הרז"ה, הרשב"א והתוס' רא"ש.

וגם מהמרדכי ברכות (רמז ז) מבואר שזוהי דעת רב האי גאון:

ויש מפרשים ע"פ תשובות אחרות של הגאונים, שכוונת הגאונים כאן היא שלא תראה השמש אפ' אם עומד בראש הדקל ומסתכל לאופק, שאז הוא רואה את השמש גם אחר שכבר לא רואה אותה העומד על הקרקע.

אולם פירושם לא מסתבר, משום ש'ראשי הדקלים' הוא מונח שנלקח מהגמ' בשבת לה, ב, שם נאמר שרבא הורה לשמשו, שאינו בקי בזמן השקיעה, שידליק את נרות השבת בעוד החמה בראש הדקלים, ואם הכוונה היא כשהוא עומד בראש הדקל ורואה את השמש, אם כן נמצא שמדליק שניות ספורות לפני השקיעה, וזה דבר לא מסתבר כלל וכלל, ומעבר לכך, מבואר בגמ' בשבת כג, ב, שאין לאחר כל כך את הדלקת הנרות, להדליקם סמוך מאד לשקיעה.

הגה"ה: כתב רב האי גאון שזה לא היה עושה רבי יאשיה שהיה מתפלל של מוצאי שבת בשבת אלא למצוה, שהיה לו להחשיך לדבר מצוה כגון על עסקי המת, אבל בשלא לדבר מצוה - אין ראוי להתפלל, דכיון שכבר נהגו העולם להתפלל מנחה עם שקיעת החמה, אין לו להתפלל ערבית אלא משקיעת החמה ואילך עכ"ל, משמע דמשקיעת החמה יכול להתפלל ואף על פי שלא נראו הכוכבים, ופירש רבינו ברכיה מטקולא דבפרק תפלת השחר משמע דהא דרב צלי של שבת בע"ש היינו בשעה ורביע קודם הלילה, דהיינו פלג המנחה ע"כ.

מהקישור שעושה המרדכי בין דברי רב האי גאון שמשקיעת החמה ניתן להתפלל ערבית, עם דברי רבינו ברכיה מטקולא המבאר שרב התפלל ערבית של שבת בהגיע פלג המנחה, ניכר שהמרדכי הסיק שהוראת רב האי גאון להתפלל ערבית משקיעת החמה מבוססת על היסוד המובא במסכת ברכות שלדעת ר' יהודה ניתן להקדים את תפילת ערבית לפלג המנחה, שהוא שקיעת החמה. מסקנה זו של המרדכי בדעת רב האי גאון אפשרית רק לשיטת ר"ת, שלשיטתו פלג המנחה יוצא סמוך לתחילת שקיעת החמה.

וכן ה'ארחות חיים' (הלכות יו"כ ג), העיד שדעת רב האי גאון כדעת ר"ת והרמב"ן:

וכתב הרמב"ן ז"ל כי זמן התוספת שמוסיפין... משעה שמתחיל השמש להשתקע וליכנס ברקיע ואינו זורח בארץ, עד סוף השקיעה... הוא בכלל התוספת שמוסיפין מחול על הקודש, והוא מהלך ג' מילין ורביע מיל... וכן נמי כתב רב האי גאון ז"ל בתשובה.

בנוסף לכך, דעת רב סעדיה גאון מבוארת בראב"ע שמות יב, ו, שצאת הכוכבים כעבור שעה ושליש מתחילת השקיעה, ועד אז היו שוחטים את הפסח, וכנ"ל.

שיטת רב ניסים גאון

בשו"ת מהר"ם אלשקר ס' צו כתב:

גם רבינו נסים גאון ז"ל כתב בתשובה, ז"ל: ואמנם מה שאמרה המשנה: 'תפלת המנחה עד הערב' ששאלת עליו, התשובה: גבול 'עד הערב' - עד שתפול העגולה של השמש, והיא שקיעת החמה, ומשקיעת החמה ועד צאת הכוכבים בין השמשות, ודוקא כוכבים קטנים שאין נראין אלא בלילה, וכל עוד שלא שקעה - יכול להתפלל תפלת המנחה באותו זמן.

ומשמע שהעלמות השמש מעינינו היא תחילת בין השמשות, אם כי לא מבואר מדבריו מתי מסתיים בין השמשות.⁴⁷

47. שאולי סובר רב ניסים גאון כר' אברהם מן ההר, שהספק הוא בין תחילת השקיעה עד להחשכה המוחלטת.

אולם מפירושו על מסכת ברכות מבואר שגם רב ניסים גאון גרס ובאר הסוגיא שם כשיטת שאר הגאונים:⁴⁸ "ומאחר שנתברר לנו שהתרומה מותר לו לאכלה עם צאת הכוכבים, ולמדנו שהכפרה לא תעכב אותו מלאכלה, נתבאר לנו עם זה שפירוש 'ובא השמש' אין כוונתו בזה שקיעת הקרינה, אלא רצה לומר בו שקיעת האור".⁴⁹

48. הציטוט הוא מתוך הספר 'רב ניסים גאון - חמישה ספרים', בו לוקטו ותורגמו כתבי רב ניסים גאון, בהוצאת 'מקיצי נרדמים'. פרק שני (פירושים לתלמוד) עמ' 99.

49. הערת עורך (ש.א.): לגבי הראיות שהובאו לכך שהגאונים סברו כר"ת, לענ"ד יש לדחות: א. לגבי הגירסה "ביאת אורו" שמופיעה בדברי הגאונים - עיין לעיל הערה 6, שלענ"ד גירסה זו אינה מוכיחה כשיטת ר"ת.

ב. לגבי הציטוטים מן הרשב"א והמרדכי - בשני המקורות הללו, דברי רב האי גאון עצמם אין בהם שום ראיה לשיטת ר"ת. הראיה היא רק מן הדברים שמוסיפים הרשב"א והמרדכי על דברי רב האי גאון, שהם באים להתאים את דברי רב האי גאון עם שיטת ר"ת. כמובן אין בזה הוכחה לגבי דעתו של רב האי גאון עצמו.

ג. לגבי דברי רב סעדיה גאון המובאים בראב"ע - עיין לעיל הערה 38. לאידך, ישנן לענ"ד ראיות חזקות לכך שהגאונים אכן סברו כג"א, ולא כר"ת:

א. בתשובת רב שרירא ורב האי גאון שצוטטה לעיל, הכותב מפרש את המשפט "משתשקע החמה ולא תראה אפילו על ראשי דקלים", שאין מדובר על היעלמות החמה אלא על היעלמות אור החמה ("השקיעה השניה"). אבל המשפט אינו מזכיר כלל את אור החמה, אלא "משתשקע החמה ולא תראה", דהיינו שהחמה עצמה נעלמת מן העין, השקיעה הנראית.

כך היא גם פשוטות המילים "ולא תראה אפילו על ראשי דקלים", שכדי לראות את השקיעה בבירור וללא הסתרה האדם מטפס על ראש הדקל [וכעין זה בתשובת הגאונים (מוסאפיה) סימן נ"ח: "מעט שרואה אדם ספק חשכה הרי נקבעה שבת לקידוש, ואין צריך לחקור מן הגגות או מן ראשי דקלים ההגיע עת הקידוש"].

עוד יש לשים לב, שבהמשך המשפט נאמר שלאחר שהחמה שקעה ואינה נראית, עדיין האופק במערב מאדים, דהיינו שישנו עדיין אור במערב, ואם כן כיצד ניתן לומר שאור החמה אינו נראה? על כרחנו הכוונה היא לשקיעת החמה עצמה, שהיא נעלמה מן העין, אבל אורה עדיין נראה ומאדים את האופק.

ב. בתשובת הגאונים (מוסאפיה) סימן נ"א, דנים על מצב שהציבור התחיל להתפלל מנחה ובאמצע התפילה שקעה השמש, כיצד ינהגו. מן התשובה עולה שזמן שקיעת השמש הוא ברור וניכר לעין בצורה מדוייקת לגמרי, ולמשל עולה האפשרות שהש"ץ יפסיק את תפילתו באמצע, בדיוק בזמן שהשמש שוקעת. הדבר מתאים יפה לשקיעה הנראית, שהיא ניכרת לעין בדיוק, אולם אם השקיעה ההלכתית היא "השקיעה השניה", הרי אין היא ניכרת לעין, וללא שעונים לא ניתן היה לדעת את זמנה באופן מדוייק כזה.

ג. בתשובות הגאונים (עמנואל) סימן ל"ז, נאמר שבשעת חצות היום של יום ראשון בארץ ישראל, יוצאת השבת ב"קצה המזרח", שנמצא במרחק של שש שעות מזרחה (רבע היקף כדור הארץ).

שיטת ר"א בן הרמב"ם ור' פרחיה

בספר אל כפאי"ה (הובא במהר"ם אלשקר צו) כותב ר' אברהם בן הרמב"ם בפירוש ש'שקיעת החמה' היינו תחילת השקיעה:

ובין השמשות יש בו מן היום ויש בו מן הלילה וכו' והוא משתערוב השמש ועד שיראו ג' כוכבים בינוניים... וקודם שתערוב השמש הרי הוא יום ודאי, ויכול

חשבון זה נכון רק על פי שיטת הגר"א, שהשבת יוצאת בזמן השקיעה הנראית, בעוד שלפי שיטת ר"ת צאת השבת הוא כשעה מאוחר יותר, ב"שקיעה השניה", וממילא רק שעה לאחר הצות יום ראשון בארץ ישראל תצא השבת ב"קצה המזרח". יש לשים לב שהדברים אינם נאמרים בקירוב אלא בדקדוק מוחלט - על פי זה מסבירים הגאונים את ההלכה של "מולד זקן", שאם המולד חל רגע לפני צות היום בא"י נקבע ראש השנה באותו היום, ואם חל ברגע הצות היום או לאחר מכן ראש השנה נדחה למחרתו (עניין זה מופיע בהרחבה גם במאור, ראש השנה ה' א מדפי הרי"ף, ובספר הכוזרי, מאמר ב' אות כ', ומכאן שגם הרד"ה וריה"ל סברו כשיטת הגר"א ולא כר"ת).

ד. מלבד הראיות ממקורות פריטיים בדברי הגאונים, יש לשים לב לעניין כללי: הגאונים נוקטים בכל מקום במונח "שקיעה" באופן סתמי, מבלי להבהיר לאיזו שקיעה הכוונה. והרי לפי שיטת ר"ת ישנן שתי שקיעות: "השקיעה הראשונה" (או "תחילת שקיעה"), ולאחר זמן "השקיעה השניה" (או "סוף שקיעה"), שבה מתחיל בין השמשות. אם הגאונים היו סוברים כשיטה זו, היה עליהם להבהיר לאיזו מן השקיעות הם מתכוונים. העובדה שהגאונים נוקטים בכל מקום במונח "שקיעה" ללא הסבר כלשהו, מלמדת שלדעתם ישנה רק שקיעה אחת, כשיטת הגר"א, שרק השקיעה הנראית נקראת "שקיעה".

ה. עוד יש לשים לב, שעל פי תפישת המציאות של הגאונים, אין בעצם סיבה לכנות את "השקיעה השניה" בשם "שקיעת החמה". ר"ת והעומדים בשיטתו מסבירים את הדבר על פי התפישה האסטרונומית שרווחה בזמנם ובמקומם, שעל פיה כאשר השמש נעלמת מעינינו היא פונה ונכנסת אל עובי הרקיע ואז זו "השקיעה הראשונה", וכאשר היא יוצאת מעובי הרקיע ופונה לעבור אל מאחורי הרקיע זו היא "השקיעה השניה" (עיין תוספות שבת ל"ה א, ד"ה "תרי", וספר הישר חלק החידושים, סימן רכ"א). על פי תפישה זו ניתן להגדיר את השלב המאוחר הזה כ"שקיעה", משום שגם אז מתרחש מעבר משמעותי בהילוך החמה, אף שאין הוא ניכר לעינינו. אולם התפישה האסטרונומית של הגאונים הייתה דומה לתפישה שבזמננו, שהארץ היא כדור ותנועת השמש היא במעגל רצוף וללא פניות (עיין למשל בתשובת הגאונים בעניין המולד, שהוזכרה לעיל). על פי תפישה זו, אין כל סיבה להגדיר את השלב שמתרחש זמן רב לאחר השקיעה כ"שקיעה שניה", שכן בשלב זה לא מתרחש שום מעבר משמעותי, אלא כל העת ישנה תנועה רציפה של השמש וכתוצאה ממנה היחלשות רציפה של האור. גם אם נחדש סיבה כלשהי שמחמתה ניתן לכנות נקודה מסוימת זו כ"שקיעה", הגאונים היו צריכים להתייחס לעניין זה ולהסביר את משמעות הביטוי "שקיעה" לגבי זמן זה, ובשום מקום בדברי הגאונים לא מצינו הסבר כזה.

לעשות בו מלאכה יום ששי, והעושה בו מלאכה בסוף יום השבת - חייב סקילה. ואפי' ששקע רוב עגולת השמש באופק ולא נשאר ממנה כי אם דבר מועט, כל עוד שלא תשקע כל העגולה בכללה ותערוב השמש תחת עגולת האופק - הרי הוא יום, ומשפטו כמשפט חצי היום, וכשיראו ג' כוכבים בינוניים אחר ערובת השמש הוא ודאי לילה, והזמן שיש בין ערובת השמש ובין ראיית הכוכבים הבינוניים הוא ספק אם הוא מן היום או מן הלילה.

לא מבואר מדבריו כמה זמן חולף בין שקיעת החמה לצאת ג' כוכבים, אך מסתבר שהוא סובר שהספק הוא שלושת רבעי מיל כפשט הגמ' בשבת, ולא כר' אברהם מן ההר שהספק הוא משקיעת החמה עד החשכה המוחלטת.

יש לציין שספר זה אינו בנמצא, והמקור היחיד ממנו אנו מכירים את דברי ר' אברהם בן הרמב"ם הללו הוא המהר"ם אלשקר.

ור' פרוחיה ב"ר ניסים, מתלמידי הרמב"ם, כותב בחידושו (שבת לד, ב):

משתשקע חמה - פירוש משתראה השמש כאילו שקעה בצד מערב וישאר צד מערב, שהוא כנגד צד מזרח, מאדים. הכסיף התחתון - כלומר השחיר תחתית כיפת הרקיע, שהיא צד מזרח, שהיא עכשיו תחת מאור השמש שבצד מערב.

ויש להסתפק בדעתו: מחד כתב 'משתראה השמש כאילו שקעה בצד מערב' ומשמע שתעלם מעינינו, אם כי ניתן לפרש גם שהכוונה היא שסיימה השמש לשקוע בצד מערב. מאידך, כתב ש'הכסיף' היינו השחיר, ובפועל השמים משחירים - אף בצד מזרח - רק כעבור זמן רב אחר העלמות השמש.

כמו כן, בהמשך כתב: "כוכב אחד יום - כלומר אע"פ ששקעה החמה ונראה כוכב אחד - עדיין יום הוא". ומשמע שהספק לא מתחיל בשקיעת החמה אלא לאחר מכן, משנראו שני כוכבים אחר השקיעה.

מהי שיטת הרמב"ם

לגבי שיטת הרמב"ם ישנה מבוכה. מצד אחד, בקריאה פשוטה נראה מדבריו שהוא סובר כמובא בשם בנו, ר' אברהם בן הרמב"ם, וכמשתמע מפשטות דברי תלמידו ר' פרוחיה, שהשקיעה הנזכרת בשבת לד, ב, היא העלמות החמה מעינינו; כן משמע מדבריו בהלכות תרומות (ד', ב):

אין הטמאים אוכלין בתרומה עד שיעריב שמשן ויצאו שלשה כוכבים בינוניים, וזה העת כמו שליש שעה אחר שקיעת החמה, שנאמר: 'ובא השמש וטהר' - עד שיטהר הרקיע מן האור, ואחר יאכל מן הקדשים.

ומכך שלא הזכיר בשום מקום שצאת הכוכבים הוא שיעור ארבעה מילין מהשקיעה, משמע שהבין שצאת כל הכוכבים אחר ד' מילין ואין לכך משמעות

הלכתית, וצאת ג' כוכבים בינוניים אחר שלושת רבעי מיל מהשקיעה, כעשרים דקות לדעת הרמב"ם.

וכן ניתן להבין מכך שלא חילק בשום מקום בין 'שקיעת החמה' בה נעלמת השמש מעינינו ובין 'שקיעת החמה' בה מסיימת השמש לשקוע, ומשמע שלרמב"ם ישנה 'שקיעת החמה' אחת ותו לא.

אולם, המדקדק בלשונו של הרמב"ם יראה שהרמב"ם דוקא מקבל את גירסת הגאונים ורוב הראשונים בגמ' בברכות שממנה מוכח שהעלמות השמש מעינינו איננה השקיעה הנזכרת בשבת לד, ב, וממילא צאת הכוכבים גם הוא אינו שלושת רבעי מיל אחר תחילת השקיעה, אלא אחר סוף השקיעה. שכן לשון הרמב"ם היא: "... שנאמר: 'ובא השמש וטהר' - עד שיטהר הרקיע מן האור, ואחר יאכל מן הקדשים". ברור הדבר, שבמילים אלו - 'עד שיטהר הרקיע מן האור', התכוון הרמב"ם לרמז לדברי הגמ' בברכות, על פי גירסת הגאונים: "ובא השמש ביאת אורו הוא, ומאי 'וטהר' - טהר יומא". וגם מתוכן הדברים מבואר כן, שהרי הרקיע אינו 'נטהר מן האור' בהעלמות השמש, ואף לא שליש שעה לאחר מכן, אז? השמיים עדיין כחולים מרוב אורה, ורק כעבור כשעה מהשקיעה הם נעשים חשוכים, בימי ניסן ותשרי.

וכן משמע מהרמב"ם בהלכות קידוש החודש (ב, ט):

ראוהו בית דין עצמן בסוף יום תשעה ועשרים, אם עדיין לא יצא כוכב בליל שלשים - בית דין אומרים 'מקודש מקודש', שעדיין יום הוא; ואם ראוהו בליל שלשים אחר שיצאו שני כוכבים, למחר מושיבין שני דיינין אצל אחד מהם, ויעידו הם השנים בפני השלשה ויקדשוהו השלשה.

הרי שכוכב ראשון נראה לאחר שכבר שקעה השמש והגיע 'ליל שלשים', ואומר הרמב"ם שעדיין יום גמור הוא, ולכן אפשר לקדש את החודש מיד. ורק כשנראו שני כוכבים בליל השלושים, שזהו כבר ספק לילה, יש צורך להמתין עד למחרת כדי לקבל את עדות הלילה. ולא ייתכן שכוונת הרמב"ם היא לכוכבים הנראים לפני השקיעה, שכן אז לא שייך לקרוא לזמן זה 'ליל שלשים'. כמו כן, אם הספק מתחיל בשקיעת החמה, מדוע לא אומר הרמב"ם: "ואם ראוהו אחר שקיעת החמה, למחר מושיבין שני דיינין...".

וכן מבואר בפירושו המשניות (שבת ב', ו) ע"פ הגירסא המובאת במאירי (שבת לא, ב) ובספרים רבים:⁵⁰

50. כבוד יו"ט קידוה"ח ב', ט; שו"ת מהרלב"ח קמד, ועוד רבים.

ודע כי אחר ביאת השמש עד שיראה כוכב מן הכוכבים הבינוניים בגדולה - נקרא יום, ומשיראה כוכב עד שיראו שנים - הוא גם כן יום, ומשיראו שנים עד שיראו שלשה הוא זמן בין השמשות, וכשיראו שלשה - הוא לילה בלי ספק. והעקר אצלנו כי בין השמשות ספק.

עוד יש להוכיח מדבריו בהלכות חנוכה (ד', ה):

אין מדליקין נרות חנוכה קודם שתשקע החמה אלא עם שקיעתה, לא מאחרין ולא מקדימין, שכח או הזיד ולא הדליק עם שקיעת החמה - מדליק והולך עד שתכלה רגל מן השוק, וכמה הוא זמן זה? - כמו חצי שעה או יתר.

בעבר, שלא היתה בלילה תאורת רחוב וכו', היו האנשים מנצלים כל טיפת אור יום לקניות ושאר עסקים, וממילא גם הסוחרים בשוק היו סוגרים את החנות רק לאחר שנעשה חשוך לחלוטין וכבר אין אנשים שמסתובבים בשווקים לקנות דברי מאכל וכו'. ברור הדבר שלא 'כלתה רגל מן השוק' כמחצית השעה אחר השקיעה, בעוד שיש עדיין אור רב יחסית בחוץ וניתן עדיין לקנות בשוק.⁵¹ וראיה זו כתב המהרי"ף סי' מ"ז: "ואם הוא אחר תחילת השקיעה, אי אפשר לומר שב'כמו חצי שעה' כליא רגל מן השוק, דלא כליא רגל מן השוק אלא אחר שתחשך; ודבר זה ידוע, אין צריך להביא (ראיה)". ומכאן שכוונת הרמב"ם באמרו 'עם שקיעתה' היא לסוף השקיעה, השקיעה השנייה, וכשיטת ר"ת.

למעשה, כבר בראשונים מצינו מחלוקת בדעת הרמב"ם. ר' מאיר ב"ר שמעון, חבירו של הרמב"ן, בספרו 'ספר המאורות' (שבת לד, ב) כותב: "אך הר"ם כתב 'משתשקע החמה עד שיראו שלושה כוכבים בינונים הוא הזמן הנקרא בין השמשות בכל מקום, ולא הזכיר בזה שיעור אחר, לא מג' מילין ולא מד'. נראה שהלך בדרך הרי"ף...".⁵²

51. ובפרט שהגמ' שם מבארת שהכוונה לרגלי התרמודאים שמאחרים לשהות יותר משאר הסוחרים, וכפי שבארו רש"י והרי"ף שם, ועוד.

52. נציין שהרי"ף (שבת יד, ב - טו, א, בדפי הרי"ף) הביא בסתמא את דברי הגמ' בשבת לד, ב - לה, ב; והמהרלב"ח (קידוה"ח ב, ט) ומהר"ם אלשקר (צו) רצו ללמוד מכך שדעתו היא שהספק מתחיל מהעלמות השמש. אמנם מעבר לכך שניתן להוכיח בראיות רבות שסתימת לשון הרי"ף אינה מעידה על כך שסבר כן, וכפי שכתבו כבר כמה אחרונים כמהרי"ף מז'אורות חיים', ואין כאן המקום להאריך בזה; הרדב"ז (ח"ד, רפב) סובר בהדיא שדעת הרי"ף כדעת ר"ת. וכ"מ מהב"י שסתם ולא הביא מי שחולק על דעת ר"ת, וכאמור למעלה בסמוך, ודאי שאם היה מבין שהרי"ף והרמב"ם חולקים על ר"ת, היה חושש לדעתם (ודאי בספק תורה) או לכה"פ מזכיר את דעתם. כמו כן גם מדברי הרי"ף בעניין נר חנוכה (שבת ט, א בדפי הרי"ף), שהוא מקור הרמב"ם לגדר 'חצי שעה' אחר השקיעה, יש להוכיח שסובר כר"ת, וכמבואר למעלה.

מאיך, הסמ"ג הביא בלאו רנז את לשון הרמב"ם בהלכות תרומות, ואילו בעשה לה פסק כר"ת שצאת הכוכבים חמישה מילין אחר השקיעה, ואינו רואה בזה סתירה. וכשם שנחלקו בזה הראשונים, כך נחלקו גדולי האחרונים. מהר"ם אלשקר (סי' צו) סובר שהרמב"ם פוסק כבנו ר' אברהם בן הרמב"ם, ואילו הרדב"ז (חלק ד, רפב) סובר שדעת הרמב"ם כדעת ר"ת, וכך משמע מהב"י באו"ח סי' רסא, שהביא את שיטת ר"ת ללא דעה חולקת, ופסקה להלכה. ואם היה סובר שהרי"ף והרמב"ם חולקים בזה על ר"ת, מדוע לא פסק כמותם, ולכה"פ חשש לדבריהם לחומרא.⁵³

53. הערת עורך (ש.א.): א. לענ"ד יש לדחות את הראיות שהובאו מדברי הרמב"ם לשיטת ר"ת:
1. לגבי הגירסה "ביאת אור" - כפי שכתבתי לעיל הערה 6, לענ"ד אין משם ראייה לשיטת ר"ת.
 2. לגבי הטענה ש"יטהר הרקיע מן האור" היינו חשיכה ממש - כפי שכתבתי שם, בהכרח בזמן יציאת ג' כוכבים בינוניים עדיין לא הסתלק האור לגמרי. ואם כן, בהכרח "יטהר הרקיע מן האור" משמעו החשכה ברמה מסויימת ולא חשיכה גמורה, וניתן בהחלט להבין שהכוונה היא לזמן צאת הכוכבים כשיטת הגר"א, שאז הרקיע כבר מחשיך במידה משמעותית (להמחשה: על פי תקנות התעבורה, בזמן זה כבר יש להדליק אורות בנסיעה).
 3. לגבי דברי הרמב"ם בהלכות קידוש החודש ובמהדורה קמא של פיה"מ לשבת - בפשטות, הדברים מבוססים על המימרא "כוכב אחד יום, שנים בין השמשות..." (שבת ל"ה ב), שעל פיה אכן אחר השקיעה ישנו עדיין זמן שהוא יום גמור. ועיין בפירושו רבנו חננאל לגמרא שם, שעל פי גירסתו מימרא זו היא מדברי ר' יוסי, שבין השמשות שלו מאוחר מבין השמשות של ר' יהודה והוא מתחיל זמן מה לאחר השקיעה. דהיינו שבמקורות אלה אכן הרמב"ם פסק כשיטת ר' יוסי שעל פיה אחר השקיעה עדיין יש זמן מסויים שהוא יום גמור (ואין כאן המקום ליישב זאת עם מקורות אחרים בדברי הרמב"ם), אבל בין השמשות הוא עדיין בסמוך לשקיעה הנראית, ולא בזמן השקיעה השניה" שהיא מאוחרת בהרבה. אדרבה, אם כוונת הרמב"ם היא לשקיעה השניה", כיצד הוא כותב ש"עדיין לא יצא כוכב", הרי בשעה זו יצאו כבר כוכבים רבים מאד! (ניתן אולי להידחק ולטעון שהכוכבים שיוצאים קודם לשקיעה השניה" מוגדרים כולם ככוכבים גדולים ולפיכך אין מתחשבים בהם אלא רק בכוכבים שמופיעים לאחר זמן זה, אבל הרמב"ם בהלכה זו אינו מתייחס כלל לגודל הכוכבים אלא כותב שתם "עדיין לא יצא כוכב", וזה בלתי אפשרי אם מדובר בזמן "השקיעה השניה").
 4. לגבי הראיה מנר תנוכה - ניתן להעלות טענה לאיך גיסא, שאם המדובר הוא על "השקיעה השניה", הרי חצי שעה לאחר זמן זה כבר יש חושך גמור ומוחלט, וכיצד בחצי שעה זו עדיין הלכו אנשים בשוק? אך קשה מאד לשער השערות על דרך התנהגות בני האדם באותה תקופה, ולא ניתן לקבוע על פי זה מסמרות ולהביא ראייה גמורה לכאן או לכאן (ועיין בירושלמי ברכות פ"א הל' א, שגם באותה תקופה היו הבדלים בין בני מקומות שונים בזמן הכניסה לבית, ולא היה מנהג אחיד לכל בני האדם).
- ב. לעומת זאת, לענ"ד יש ראיות חזקות לכך שהרמב"ם סבר כשיטת הגר"א, שבין השמשות מתחיל בשקיעה הנראית לעינינו:

שיטת היראים

1. בהלכה שהובאה מהלכות תרומות, רואים שהסימן של צאת ג' כוכבים בינוניים אינו סימן מספיק, ולפיכך הרמב"ם מוסיף ומגדיר את הזמן על פי "שליש שעה אחר שקיעת החמה". דהיינו שמדידת הזמן מן השקיעה היא סימן ברור יותר מאשר ראיית הכוכבים. הדבר מובן מאד לפי שיטת הגר"א, שעל פיה השקיעה היא השקיעה הנראית שהיא ניכרת לכל אדם, בעוד שההבחנה בכוכבים הבינוניים אינה פשוטה. בעוד שלפי שיטת ר"ת, "השקיעה השניה" אינה ניכרת לעין ואי אפשר לעמוד עליה, ואין בה סימן כלל.

2. בהלכות עדות ב', ה, כותב הרמב"ם שאם אחד העדים אומר שהמעשה אירע קודם הנץ החמה והשני אומר שאירע בהנץ החמה, עדותן בטלה, משום "שהדבר ניכר לכל"; והוא מוסיף: "וכן אם נחלקו בשקיעתה". דהיינו שהשקיעה היא זמן הניכר לעין שאי אפשר לטעות בו, בדיוק כמו הזריחה. כמובן הדבר שייך רק לגבי השקיעה הנראית ולא לגבי "השקיעה השניה". (ואין לומר שבהלכה זו אכן מדובר בשקיעה הנראית אבל בהלכות אחרות שבהן כותב הרמב"ם "שקיעה" כוונתו ל"שקיעה השניה", שאם כן, יוצא שהרמב"ם מטעה את קוראיו, שהוא משתמש באותו מושג במובנים שונים מבלי להבהיר מתי כוונתו לשקיעה זו ומתי לשקיעה האחרת).

3. בפיה"מ לראש השנה ג', א כותב הרמב"ם, שלכאורה קידוש החודש ייעשה תמיד למחרת ראיית המולד, שכן אין מקדשים את החודש בלילה, אולם לאמיתו של דבר ייתכן מצב שבית הדין יקדש את החודש בשעת ראיית המולד ממש, משום שאם המולד נראה בין השקיעה לבין צאת הכוכבים ניתן עדיין לקדש את החודש, שזמן זה נחשב כיום לעניין זה (וכדברי הרמב"ם בהלכה מהל' קידוש החודש שהובאה במאמר). מן הדברים עולה, שבדרך כלל מולד הירח נראה רק בלילה הגמור, לאחר צאת הכוכבים, אולם ייתכן גם מצב שהמולד יופיע בין השקיעה לבין צאת הכוכבים. עוד משתמע מן הדברים, שלעולם אין המולד נראה לפני השקיעה, ביום הגמור, ולפיכך כל האפשרות לקדש את המולד בשעת ראייתו מבוססת על החידוש שהזמן שבין השקיעה לבין צאת הכוכבים נחשב עדיין כיום לעניין זה. במציאות, הירח ביום המולד מתגלה לעין מספר דקות לאחר השקיעה הנראית, והוא שוקע כחצי שעה מאוחר יותר. דברי הרמב"ם מתאימים אם כן יפה לשיטת הגר"א, שכן לפי שיטה זו זמן ראיית המולד הוא בעיקר לאחר צאת הכוכבים ולעתים בזמן בין השמשות, אך לעולם אין המולד נראה ביום הגמור. לפי שיטת ר"ת, לעומת זאת, אין הדברים מתיישבים כלל, שכן לפי שיטה זו, אדרבה, זמן ראיית מולד הירח הוא תמיד לפני הלילה, שכן המולד מופיע זמן רב לפני צאת הכוכבים של ר"ת, ובזמן צאת הכוכבים דר"ת הוא כבר שקע ונעלם מן העין. יתרה מזו, על פי שיטת ר"ת הזמן הרגיל של ראיית המולד הוא עדיין יום גמור, עוד הרבה קודם ל"שקיעה השניה", ואין צורך בשום חידוש בכדי לקדש את החודש בשעה זו.

4. כמו כן יש להוסיף את הטענה שטענתי בדעת הגאונים (סוף הערה 49) - הרמב"ם הכיר את המציאות שכדור הארץ הוא עגול ומהלך השמש הוא עגול ורציף, ועל פי תפישה זו אין משמעות למושג "שקיעה שניה", ולכל הפחות הוא טעון הסבר. בפועל הרמב"ם משתמש במונח "שקיעה" ללא כל צורך להסביר את המושג, ומכאן שכוונתו היא לשקיעה הנראית.

היראים (ס' רעד) מתרץ את הסתירה בין הגמרות באופן מחודש. לדעתו צאת הכוכבים שבפסחים צד, א, הכוונה לצאת כל הכוכבים ברקיע, ולו אין משמעות הלכתית. ואילו צאת הכוכבים שעליו דיבר נחמיה, והוא סיום היום ההלכתי, הוא צאת הכוכבים הראשונים ברקיע, וזמן זה מקביל לזמן שקיעת החמה. והספק של חכמים, שלגביו נחלקו התנאים במסכת שבת לד, ב, הוא האם יש להחשיב גם את הכוכבים הנראים לפני שקיעת החמה כסימן לבוא הלילה, והחלו חמשת המילין שהשמש מהלכת בעובי הרקיע. אך מוסכם על כל התנאים שב'צאת הכוכבים', היינו בשקיעת החמה, כבר יצאו הכוכבים המבשרים על בוא הלילה. דבריו של היראים ארוכים, ונביא את תמציתם:

נראה לי דמהלך ה' מילין קודם ראות הכוכבים לחוץ, פ' כשיצאו כל הכוכבים, הוי לילה מדאורייתא... פ' צאת הכוכבים דעזרא - התחלת צאתם בהכנס בעובי הרקיע לצאת למשול בלילה, ומתחלת צאתם עד וגומרם ירידתם, שנראין כולם החוצה, שעוברין עביו של הרקיע - מהלך חמשת מילין... הכי פירושו: אם תראה כוכב אחד - עדיין לא התחילו הכוכבים להכנס בעובי הרקיע לרדת, ואל תחוש ואל תדאג בכוכב אחד שאתה רואה, כי גם פעמים רבות בחצי היום כוכב אחד נראה. [אבל] אם תראה שנים - בין השמשות, ויש לחוש שנכנס שיעור ה' מילין, שכבר התחילו הכוכבים ליכנס בעובי הרקיע מבפנים ולרדת... פירש 'משתשקע החמה' דר' יהודה ור' נחמיה - משמתחלת לשקוע, שנוטה מעט ומכירים העולם שרוצה להכנס בעובי הרקיע כשיעור ה' מילין שאמר עולא בפסחים, דהיינו מעט קודם שקיעת החמה, ולשון משתשקע משמע הקדמה.

הובאו דבריו בהגהות מרדכי שבת רמז תנו.

והנה, מעבר לכך שדעת היראים והגמ"ר היא דעת יחיד, לעומת עשרות הראשונים הנזכרים, לכאורה שיטתו מוקשה מצד עצמה - הן מצד הסברא, שלא מסתבר שהיום מתחיל בעלות השחר, למעלה משעה לפני הופעת השמש (הזריחה), ומסתיים בהסתלקות השמש מעינינו ולא בהעלמות האור, שאין כאן הקבלה כלל בין תחילת היום לסופו. וכן קשה מאד מספר נחמיה, שלא מסתבר כלל שהפסיקו את העבודה בשקיעת החמה או אף לפני כן, שהעולם כולו מלא באורה גדולה. וכן קשה מאד להבין כיצד יש מקום לומר שבעוד עינינו רואות את השמש זורחת, כבר נחשב זמן זה ללילה ותחילת היום הבא. וכן קשה לשם מה נתנו גדר שלושה כוכבים לבוא הלילה, אם ישנו גדר מובהק הרבה יותר. ואם כדי לומר שאם ראה שלושה כוכבים לפני השקיעה - הרי זה לילה גמור, לא משמע כן כלל בגמ' בפסחים שהקבילה בין הנץ לשקיעה. וכהנה קושיות רבות, וככל הנראה קושיות אלו גרמו לכל שאר הראשונים להמנע מלנסות לתרץ כך את הסתירה בין הגמרות.

ובנוסף לכל זאת, מדברי היראים בהלכות יוה"כ תכ, נראה קצת שאמר דבריו לחומרא, אך חושש גם לר"ת:

'משתשקע החמה' פ' מסוף שקיעת החמה, וכמה מאותו זמן עד צאת הכוכבים? אמר רבה אמר רב יהודה אמר שמואל: ג' חלקי מיל. ולא היינו שקיעת החמה דתניא... 'משקיעת החמה עד צאת הכוכבים מהלך ה' מילין', דהוא פירושא מתחילת שקיעת החמה. פ' זה של שקיעת החמה זה פירוש רבינו יעקב זצ"ל, ואני פירשתי ענין אחר מפני ראיות וקושיות, והרוצה לדעת פירושי יעיין למעלה בחיביי סקילה במחלל שבת... והארכתי שם. בפירוש זה קדמתי כניסת שבת ויום הכפורים ויום טוב, ויזהר אדם בשיעורן כי ראיתי בני אדם משערים שלא כדן, וירא שמים יניח עצמו בארצות החיים.

וגם בהלכות שבת, היראים דיבר רק על הקדמת כניסת שבת: "ועתה אפרש כניסת שבת ובין השמשות מתי הוא... אחרי שפירשתי שמהלך ה' מילין קודם הראות הכוכבים - לילה מדאורייתא, צריכין גם [בני] ישראל למהר כניסת שבת". והפליג ה'שם חדש' (על היראים) דף פד, א, שטען שלהלכה סובר היראים כר"ת, ולפלפולא בעלמא כתב שצאת הכוכבים הוא בשקיעת החמה:

ואע"ג שמכאן נראה מדבריו שכתב ג"כ לעניין הלכה לתוספת שבת, יסיים בדבריו: "צריכים בני ישראל כניסת שבת כו", מ"מ נראה שכוונתו לומר לפי האי פירושא הוי הכי דינא, אבל לא כתבו אלא לפלפולא בעלמא, שהרי לקמן ה' קי"ח⁵⁴ בסופה, גבי תוספת יוה"כ כתב וז"ל: "צריך להוסיף ולפרוש מעט קודם שקיעת החמה כו' משתשקע החמה פ' מסוף שקיעה... ואני פירשתי בעניין אחר מטעם קושיות וראיות... עכ"ל, הרי שכאן הביא דעתו, ובתוספת יוה"כ הביא דעת ר"ת כדי לתירוצי דר"י אדר"י, ומ"מ שפיר שמעינן מינה לעניין דינא לשיעור תוספת שבת ויוה"כ.

ובערוגת הבשם (חלק ב עמ' 77), לאחר שהביא דברי היראים בהלכות שבת, כתב: "וב'זולת אין זולתך"⁵⁵ כתבתי לשונו דמסוף שקיעת החמה מתחיל בין השמשות". ושם הפנה לדבריו בחלק ב ('דיד עליון') ומשמע שלא הכריע מהי דעת היראים למסקנה.

'שיטת הגאונים' מופיעה לראשונה בשו"ת מהר"ם אלשקר

עד לתקופת תחילת האחרונים לא מצאנו מי שסובר שרב שרירא ורב האי גאון נקטו שהעלמות החמה מעינינו היא שקיעת החמה. ואדרבה, לעיל נתבאר

54. היינו לדפוס ישן, ולדפוס חדש הוא ס' תכ.

55. ח"א עמ' 224. ספרי ערוגת הבשם מחולקים לפי שמות פיוטים.

שמדבריהם עולה במפורש שצאת הכוכבים נקבע בשעה שכל האופק המערבי כולו משחיר בשווה, ובפועל דבר זה מתרחש בארץ ישראל למעלה משעה לאחר השקיעה אף בימי ניסן ותשרי, כך שדבריהם כדברי ר"ת, אלא שנתנו שיעור משתנה ולא גדר ד' מילין.⁵⁶

אולם, בימי הב"י כתב רבי משה אלשקר תשובה ארוכה (שו"ת מהר"ם אלשקר צו) בעניין צאת הכוכבים, ושם הסיק שרב שרירא ורב האי גאון סוברים ששקיעת החמה היא העלמות החמה מעינינו, וממילא צאת הכוכבים הוא שלושת רבעי מיל לאחר מכן: "עוד כתבו רב שרירא גאון ורבינו הא"י גאון ז"ל בתשובה אחרת, ז"ל: חלוקת רבה ורב יוסף משתשקע החמה ולא תראה אפי' על ראשי דקלים, כל זמן שפני מזרח מאדימין עד שיכסיף התחתון: לרב יוסף מן היום, ולרבה בין השמשות". והבין מכך שכוונתם היא שבין השמשות מתחיל, לשיטת רבה שהלכה כמותו, משתעלם השמש מעינינו ולא תראה על ראשי הדקלים.

אמנם לפני כמה שנים נתגלתה תשובת הגאונים המקורית (מובאת בגנזי קדם ה, ו, ובסוף הספר 'הזמנים בהלכה' חלק ב), ומוכח ממנה, כפי שצוטט לעיל, שדעת הגאונים הפוכה, שהרי הם גורסים בגמ' בברכות כדעת ר"ת ורובם המוחלט של הראשונים, מלבד רש"י, שצאת הכוכבים היא ביאת האור ולא ביאת השמש. גם מתוכן דבריהם מבואר שרק מעט לפני הסתלקות האדמומיות מהמערב מתחיל בין השמשות, ובפועל המציאות מראה שזה כשיטת ר"ת למתבונן באופק המערבי של ארץ ישראל ממקום חשוך ויחסית נקי מזיהום אוויר, שרק כעבור כשעה מהשקיעה נעלמת לחלוטין האדמומיות מהאופק המערבי. ומעבר לכך, הבאנו כמה ראשונים המעידים שדעת רב האי גאון כדעת רבנו תם וסיעתו, הלא הם הרז"ה, הרשב"א, תוס' רא"ש, מרדכי וארחות חיים.

ככל הנראה מצא המהר"ם אלשקר בגניזה הקהירית וכדו' העתק חלקי ומשובש⁵⁷ של תשובת הגאונים, שהביא אותו למסקנה שזוהי אכן שיטתם, שהספק מתחיל בשקיעת החמה.

56. ומסתבר מאד שגם לר"ת שיעור ד' מילין הוא רק בימים השווים, אך כאשר היום מתחיל להתארך או להתקצר, משך הדמדומים מתארך, וצאת הכוכבים הוא כעבור למעלה מד' מילין מהשקיעה. ומ"מ שיטתם קרובה לשיטת האו"ז הנ"ל, שנפסקה בשו"ע יו"ד רסב, ה, לפיה אם הכוכבים נראו קודם ד' מילין - אזלין בתריהו.

57. למשל בגירסא שהיתה לפני המהר"ם אלשקר כתוב: "כל זמן שפני מזרח מאדימין...", בעוד שבגירסא המקורית כתוב: "כל זמן שפני מזרח, שהוא מערב, מאדימין". אלו אמנם שתי מילים בלבד, אך במקרה זה הן קריטיות, ומשנות לחלוטין את הבנת דברי הגאונים.

אך מעבר לדיונים אודות הגירסאות בתשובת הגאונים, ודברי הראשונים בעניין, הרי זהו דבר תמוה ביותר לטעון שזוהי דעת הגאונים, שהרי לא שמענו מעולם שום ראשון שהתייחס כך לדבריהם, לא מראשוני הראשונים ולא מאחרוני הראשונים. ואם היתה זו שיטה חשובה מימי הגאונים, מתבקש הדבר שגם ר"ת וההולכים בדרכו, שלא פסקו כמותם, לכל הפחות יזכירו שהגאונים חולקים על שיטתם, ויקשו על הגאונים ויזכירו שצריך לומר שיש שתי שקיעות וכו'. והמעטים שכן סוברים כך, מתבקש היה שיזכירו שהם נתלים באשלי רברבי כאלו!

אין זאת אלא שהמנהג מאז ומתמיד אצל הגאונים (ולפחות⁵⁸) רוב רובם של הראשונים היה שצאת הכוכבים הוא ארבעה מילין אחר שקיעת השמש מעינינו, אלא שהואיל ובגמ' בשבת לד, ב, לכא' משמע שהזמן שבין השקיעה לצה"כ הוא דקות ספורות בלבד, נכנסו הראשונים, ובראשם ר"ת, בעובי הקורה ותירצו את הסתירה.⁵⁹

58. כי גם בשיטת ה'ראים', שהוא המקור המוכר היחיד שחולק על שיטת ר"ת (רבו), גם בדעתו היו שאמרו שנהג כר"ת וכתב דבריו לפלפולא בעלמא, או שרק חשש לדבריו לחומרא, נגד המנהג הרווח בימיו. וגם מצד הסברא, לא מסתבר שהיראים הנהיג מנהג חדש נגד כל גדולי הדור ללא שום מקור מוסמך לכך מלבד הבנתו בסוגיות, ולכל היותר חשש לחומרא להבנתו זו.

59. הערת עורך (ש.א.): א. לגבי השאלה האם הגאונים אכן סברו כ"שיטת הגאונים" - עיין לעיל הערה 49, ראיות לכך שאכן הגאונים סברו כשיטה זו.

ב. לגבי השאלה כיצד מחלוקת זו שבין שיטת הגאונים לבין שיטת ר"ת לא הוזכרה ולא נידונה בראשונים, נראה להסביר זאת כך: כל עוד לא הופיעה שיטת ר"ת, המושג "שקיעה" הובן כפשוטו, היעלמות השמש באופק. רק לאחר שהופיעה שיטת ר"ת, שטען שישנן שתי שקיעות, החלו דיונים בהגדרת המושג "שקיעה", האם הכוונה היא לשקיעה הנראית או ל"שקיעה השנייה". הגאונים, שחיו לפני ר"ת, לא ראו כל צורך להגדיר את המונח "שקיעה", שכן מבחינתם הוא היה פשוט, ולפיכך אין בדבריהם אמירות מפורשות בעניין זה. ודאי שלא נמצא בדברי הגאונים אמירה שתחלוק במפורש על דעת ר"ת, שכן הם לא הכירו כלל את שיטתו ואת המושג "שקיעה שנייה", וממילא לא היו צריכים להתמודד עם פרשנות זו ולחלוק עליה. מסיבה זו, אותן ראיות המוכיחות שאכן הגאונים סברו כגמ'א (אף על פי שהן חזקות לענ"ד), הן ראיות עקיפות, ולא אמירות ישירות כנגד שיטת ר"ת. מכיוון שכך, המחלוקת הזו אינה גלויה לעין, ולכן הראשונים לא העמידו במפורש את שיטת הגאונים כחלוקת על שיטת ר"ת.

תשובת הכותב: קשה מאד לקבל טענה זו. לא ייתכן שעשרות ראשונים, שלפחות רבים מהם ראו את דברי הגאונים בנושא, כפי שניתן לראות מעדותם של הרשב"א, תוס' רא"ש, מרדכי, אורחות חיים, ועוד, לא שמו לב לכך שלמעשה הגאונים חולקים על תפישתם בצורה כה משמעותית. לא ייתכן שלא היו לכה"פ מזכירים את שיטתם ודוחים אותה. ההתעלמות המוחלטת מקיום שיטה זו מעיד כאלף עדים על כך שהם לא ראו בדבריהם סתירה לשיטת הגאונים אלא להיפך, נסמכו על

קושיא מהבבלי ברכות על 'שיטת הגאונים'

לעיל הובאה הגמ' בתחילת מסכת ברכות המתלבטת האם כוונת הפסוק 'ובא השמש וטהר', שנאמר לעניין אכילת תרומה, היא שכאשר תשקע השמש יטהר האדם ויוכל לאכול בתרומה, או שמא הכוונה היא שכאשר ישקע כל אור השמש בצאת הכוכבים, ויסיים ויטהר היום, יוכל לאכול בתרומה. ופשטה הגמ' שהכוונה שישקע כל האור בצאת הכוכבים. ומעבר לכך שרואים מכאן ששקיעת השמש אינה סיום היום, כמבואר לעיל, לשיטת הגאונים' לא מובן כיצד ייתכן שהגמ' מכריעה שהכוונה היא 'טהר יומא' בצאת הכוכבים, הלא זוהי בדיוק הסתפקות הגמ' בשבת לד, ב, האם היום מסתיים בשקיעה או בצאת הכוכבים! וכיצד אומרת הגמ' כאן בפשיטות שרק בצאת הכוכבים מסתיים היום! ואם כוונת הגמ' היא שיש להחמיר עד צאת הכוכבים מכח הספק, היה עליה לומר 'ספק דאורייתא לחומרא' וכדו', ולא: "אם כן לימא קרא 'ויטהר', מאי 'וטהר' - טהר יומא".

ועוד, שאם כוונת הגמ' לספק המופיע בשבת לד, ב, נמצא ששאלת הגמ' בברכות היא רק על פי שיטת רבה אליבא דר' יהודה, ור' נחמיה, שהספק מתחיל בשקיעה. אך מה נאמר לשיטת רב יוסף אליבא דר' יהודה, ור' יוסי? האם הגמ' לא שואלת לשיטתם? זה דבר תמוה, כי הגמ' שם כלל לא הזכירה לפני כן את מחלוקת התנאים, וכמו כן לשון הגמ' מורה על כך שזו שאלה כללית ומהותית, מניין שכוונת הפסוק היא לטהרת היום ולא טהרת האדם, וכלל לא אליבא דר' יהודה ור' נחמיה דוקא.⁶⁰

קושיא גדולה מהירושלמי על 'שיטת הגאונים'

בגמ' ירושלמי נאמר (ברכות א', א):

רבי אומר: הלבנה בתקופתה, התחיל גלגל חמה לשקע ותחילת גלגל לבנה לעלות - זהו בין השמשות. אמר רבי חנינא: סוף גלגל חמה לשקע ותחילת גלגל לבנה

דבריהם וגירסתם בתלמוד כדי לחזק ולאשש את שיטתם. כך גם באשר לבית יוסף, לא מסתבר כלל לומר שהבית יוסף לא שמע מעודו על שיטת הגאונים, שהרמב"ם, שהוא אחד מעמודי ההוראה שלאורם פוסק הב"י, פסק לפיה להלכה, לפי טענת העורך. ואפילו לאיזכור קל 'לא זכו' הגאונים והרמב"ם בב". אין זאת אלא שהב"י לא שמע מימיו על שיטה הלכתית כזו, ולא חשב לה כלל.

60. הערת עורך (ש.א.): כפי שהערתי לעיל הערה 6, מדברי הראשונים עולה שהדיון על זמן אכילת תרומה אינו תלוי בהכרח בשאלה הכללית מתי מסתיים היום, שייתכן שדין טבול יום שונה מן הדין הכללי. ממילא, לא בהכרח יש קשר בין הסוגיה בברכות לבין המחלוקת המופיעה במסכת שבת, ואין קושיה מדוע הגמרא בברכות לא הביאה את הדעות שבשבת והגמרא בשבת לא הביאה את הלימוד שבברכות.

לעלות. ותני שמואל כן: אין הלבנה זורחת בשעה שהחמה שוקעת ולא שוקעת בשעה שהחמה זורחת.

ובארו הרמב"ן והר"ן שר' חנינא לא חולק על רבי (רבו) אלא סובר שלא אמר רבי דבר זה מעולם, אלא גם רבי סובר שהספק מתחיל כאשר 'סוף גלגל חמה לשקע'. וברור שאין הכוונה 'סוף גלגל חמה לשקע', משעה שכדור השמש מסיים את שקיעתו באופק, ו'תחילת גלגל חמה לשקע' היינו שמתחיל לשקוע באופק, שהרי מיד לאחר מכן מובאת שם מימרא נוספת בשם ר' חנינא:

רבי שמואל בר חייא בר יהודה בשם רבי חנינא: התחיל גלגל חמה לשקע, אדם עומד בראש הר הכרמל ויורד וטובל בים הגדול ועולה ואוכל בתרומתו, חזקה ביום טבל. הדא דתימר בההוא דאזיל ליה בקפונדרא (יורד בדרך הקצרה), ברם ההוא דאזיל ליה באיסרטא - לא בדה (היורד בדרך הראשית - לא בזה דיברנו).

ברור לכל שהעומד על ראש הר הכרמל ורואה את כדור החמה מתחיל לשקוע בים, לא יספיק תוך כשתי דקות וחצי (שזהו הזמן שבין תחילת שקיעת כדור השמש לסוף שקיעתו, בארץ ישראל) לרדת אל הים ולטבול בו לטהרתו. וכדי לאשש זאת, ערכתי ניסוי בו עמדתי על ראש ההר הקרוב ביותר אל הים מבין הרי הכרמל, הוא ההר שלמרגלותיו נמצאת 'מערת אליהו' אשר בחיפה, ותיזמנתי כמה זמן אורך לרדת מראש ההר אל הים (תוך התחשבות בעובדה שכיום יש בין ההר לים כביש ראשי שצריך לעקוף אותו דרך המחלף), ובהליכה קצת מהירה, ועלה שהזמן שלוקח לרדת מראש ההר אל הים הוא לכה"פ 8 דקות, וזאת בהנחה שאכן מדובר על הר זה דוקא, וכן בהליכה מהירה ולא ב'קצב הלכתי'.⁶¹ וכן מבלי להתחשב בזמן

61. ישנה מחלוקת בביאור דברי ר' יוחנן בפסחים צד, א, שמהלך אדם בינוני ביום הוא 10 פרסאות (40 מיל [מיל הוא 2000 אמה]): הדעה הרווחת היא ששיעור זה הוא מהזריחה עד השקיעה. ואזי יש להכפיל 2000 אמה*40 = 80,000. וכשנחלק ב- 12 שעות של היום, נקבל 6666.66 אמות לכל שעה, נמצא שמהלך מיל הוא 18 דקות (וכ"פ השו"ע אר"ח תנ"ט, ב). ולשיעור המדוייק, אמה היא 45.6 ס"מ, נמצא שמהלך 912 מטר הוא 18 דקות, ומהלך מטר הוא 1.18 שניות, זהו קצב די איטי. ויש אומרים ששיעור זה הוא מעלות השחר עד צאת הכוכבים, ואזי מהזריחה עד השקיעה הוא מהלך 32 מיל (בהנחה שגורסים בגמ' בפסחים 4 מיל בין עלוה"ש לזריחה, ובין השקיעה לצה"כ). אם כן 2000*32 = 64,000. וכשנחלק ב- 12 שעות נקבל 5333.33 אמות לשעה, נמצא שמהלך מיל הוא 22.5 דקות (גר"א שם). ולשיעור המדוייק מהלך 912 מטר הוא 22.5 דקות, ומהלך מטר הוא 1.48 שניות, זהו קצב איטי. ויש אומרים ששיעור זה מעלות השחר עד צאת הכוכבים, ואזי מהזריחה עד השקיעה הוא הולך 30 מיל (בהנחה שגורסים בגמ' בפסחים 5 מיל בין עלוה"ש לזריחה, ובין השקיעה לצה"כ). 2000*30 = 60,000 וכשנחלק ב- 12 שעות נקבל 5000 אמות לשעה, נמצא שמהלך מיל הוא 24 דקות (מג"א שם ג). ונמצא שמהלך 912

פשיטת הבגדים ועיון הגוף לפני טבילה לאכילת תרומה, וזמן הטבילה עצמה. כמו כן, מסתבר שחכמים לא נתנו שיעור מדוייק, שבדיוק לאחר שיורד מהכרמל וכו', מתחיל הספק ההלכתי, שחכמים לא היו נותנים שיעור כזה גבולי ובפרט שמדובר על דין דאורייתא של אכילת תרומה בטומאת הגוף. ועוד, ש'חזקה ביום טבל' משמע שברור שטבל ביום ואין מה לחשוש שמא התעכב מעט בדרך וכבר הגיעה השקיעה.

מכל הנ"ל מוכח שדעת ר' חנינא, הן בדעתו והן בדעת רבי (לרמב"ן ור"ן הנ"ל), שבין השמשות מתחיל מ'סוף גלגל חמה לשקע' היינו מה שנקרא בפי הראשונים 'סוף השקיעה', כעבור כשעה מתחילת השקיעה, ולא סוף שקיעת גלגל החמה מעינינו. ואזי יש לומר שאין כוונת ר' חנינא לראש ההר הסמוך ביותר אל הים, כי אז אין חידוש בדברי ר' חנינא, כי בין השמשות יתחיל זמן רב לאחר מכן, אלא מדובר על ההר הגבוה שבאותו הרכס הסמוך לים, שממנו עד הים בדרך הקצרה לוקח קרוב לשעה הליכה ב'קצב הלכתי', אך עדיין מספיק זמן לפני כן, כדי שיוכלו חכמים לקבוע 'חזקה ביום טבל'.

דברי ר' חנינא מובאים גם בבבלי שבת בלשון קצת אחרת (לה, א):

אמר רבי חנינא: הרוצה לידע שיעורו של רבי נחמיה יניח חמה בראש הכרמל, וירד ויטבול בים ויעלה, וזהו שיעורו של רבי נחמיה.

מימרא זו מובאת שם ללא חולק, ומשמע שהדבר מוסכם.

רש"י פירש שם: "כרמל - הר שעל שפת הים, וחמה סמוך לשקיעתה נראית על ראשי ההרים, ובכדי שירד ויטבול ויעלה הוי לילה". ומלבד מה שהקשו עליו התוס' שם ('וירד') לשם מה צריך לתת סימן של טבילה כדי לאמוד שיעור מדוייק של חצי מיל, כאשר הטבילה אינה מועילה באותה השעה (בין השמשות); עוד יש להקשות: לרש"י על כרחך מדובר שהוא עומד מזרחית לכרמל, שאז הוא רואה לקראת השקיעה את הכרמל במערב והשמש בראשו, א"כ היכן עומד האדם הטובל? הלא ה'ים' היחיד שנמצא מזרחית להר הכרמל הוא הכנרת, והעומד סמוך לכנרת כלל אינו רואה את הכרמל! ועל כרחך פירוש דברי ר' חנינא בבבלי, הוא כמבואר בירושלמי הנ"ל, שהוא עומד על ראש הכרמל ורואה את החמה שוקעת, ורוצה לדעת מתי מתחיל בין השמשות, ואומרים לו שאם כשהחמה מתחילה לשקוע הוא

מטר הוא 24 דקות, ומהלך מטר הוא 1.57 שניות. זהו קצב איטי מאד יחסית. אמנם הדעה השניה והשלישית הן דעת מיעוט, וגם הן לא כל כך הגיוניות, כי לדבריהן עלות השחר הוא באזור שעה וחצי לפני הנץ, ובפועל אין אז שום אור המאיר את האופק המזרחי (לאפוקי אור ברקיע שכן מתחיל אז, כנזכר בדברינו לעיל). כמו כן לא מסתבר שלוקח לאדם למעלה מעשרים דקות ללכת

יורד מההר וטובל בים - עדיין לא הגיע שיעור בין השמשות אף לשיטת ר' נחמיה, המחמיר ומקדים את הספק לעומת ר' יוסי^{62, 63}.

62. ומה שאמר ר' חנינא: 'הרוצה לדעת שיעורו של ר' נחמיה' ולא נקט 'של ר' יהודה', כבר תירצו התוס' שהוא משום שבדעת ר' יהודה נחלקו רבה ורב יוסף. ועוד נלענ"ד שר' חנינא נקט 'ר' נחמיה' משום שמימרא זו מקורה בירושלמי (ר' חנינא היה מאמוראי ארץ ישראל, תלמידו וממשיכו של רבי), ובירושלמי מופיעות רק דעת ר' נחמיה ור' יוסי, ולא ר' יהודה. לכן נקט 'ר' נחמיה'.

63. הערת עורך (ש.א.):

א. כפי שהערתי לעיל בהערה 13, דברי ר' חנינא "סוף גלגל חמה לשקע ותחילת גלגל לבנה לעלות", בהכרח אין כוונתם על "השקיעה השניה", אלא על סיום השקיעה הנראית, היעלמות כל עיגול השמש באופק. שכן הירושלמי מדבר על "הלבנה בתקופתה", אמצע החודש, ובאמצע החודש זריחת הירח היא בזמן השקיעה הנראית ובשום אופן לא שעה מאוחר יותר, בזמן "השקיעה השניה". ואם כן אדרבה, מדברי הירושלמי יש הוכחה חזקה לשיטת הגר"א וקושיה על שיטת ר"ת.

ב. כמו כן, הביטויים "התחיל גלגל חמה לשקע" ו"סוף גלגל חמה לשקע", מורים בפשטות שהכוונה היא לתחילת וסוף שקיעת עיגול החמה באופק, דהיינו שהכל עוסק בשקיעה הנראית, ולא ב"שקיעה השניה".

ג. על פי דברי הכותב, המפרש את הביטויים הללו כמציניים את תחילת וסוף התהליך הארוך של מעבר השמש ברקיע עד להיעלמות האור ב"שקיעה השניה", יש לפרש באופן מקביל גם את הביטויים המופיעים בירושלמי שם לגבי הלבנה. דהיינו, ש"תחילת גלגל לבנה לעלות" אין משמעו הופעת הלבנה מעל האופק, אלא תחילת התהליך של מעבר הלבנה ברקיע לקראת זריחתה, תהליך שנמשך במשך כשעה לפני זריחת הלבנה באופק (כפי שתהליך שקיעת החמה נמשך כשעה). אך הדבר אינו מתיישב כלל: ראשית, על פי זה עולה שבאמצע החודש ("הלבנה בתקופתה"), בשעה ש"התחיל גלגל חמה לשקע" (שזו ודאי השקיעה הנראית), הלבנה רק מתחילה להיכנס ברקיע לקראת זריחתה, והיא תיראה בפועל רק שעה לאחר מכן, והדבר אינו מתאים כלל למציאות, כדלעיל. ועוד - מה המקום להביא את השלב הזה של "תחילת גלגל לבנה לעלות" כסימן לבין השמשות? הרי שלב זה אינו ניכר כלל לעין, שאור הלבנה אינו ניכר כלל בשלב הזה של שעה לפני זריחתה.

ד. מכיוון שבדברי הירושלמי שם עוסקים בשקיעה הנראית, בהכרח יש לפרש גם את המימרא "אדם עומד בראש הר הכרמל..." באופן שיתאים לשקיעה הנראית. נראה להציע, שמימרא זו (על פי גירסתה בירושלמי) היא כשיטת ר' יוסי, שלדעתו בין השמשות מתחיל רק לאחר ג' רבעי מיל מן השקיעה. על זמן זה יש להוסיף עוד כשתים שלוש דקות, משום שר' חנינא מתאר שההליכה מתחילה כבר בתחילת מגע עיגול השמש באופק, בעוד שהשקיעה ההלכתית היא בסיום היעלמות השמש. בסך הכל ישנן כאן כ-16 דקות, שעל פי תיאורו של הכותב זהו זמן מספיק בהחלט לרדת מראש ההר הסמוך אל הים ולטבול.

קושיות נוספות על 'שיטת הגאונים'

מלבד כל הנ"ל, קשה מאד ליישב את 'שיטת הגאונים' עם המציאות. שהרי נאמר בגמ' שבת לה, ב:

אמר רב יהודה אמר שמואל: כוכב אחד - יום, שנים - בין השמשות, שלשה - לילה. תניא נמי הכי: כוכב אחד - יום, שנים - בין השמשות, שלשה - לילה. אמר רבי יוסי: לא כוכבים גדולים הנראין ביום, ולא כוכבים קטנים שאין נראין אלא בלילה, אלא בינונים.

רבים הבינו, וביניהם הרמב"ם,⁶⁴ שדברי ר"י בשם שמואל כאן מקבילים לדברי רב יהודה בשם שמואל בדף הקודם (לה, ב): "שיעור בין השמשות בכמה? אמר רבה אמר רב יהודה אמר שמואל: שלשה חלקי מיל". וכך גם מסתבר, שרב יהודה בשם שמואל אינו סותר את דברי עצמו. והרי למדנו שלשיטת רבה הספק מתחיל

(הכותב אמנם טוען שיש לחשב את הזמן ב"קצב הלכתי", אולם הקצב הזה עוסק בהליכה של 40 מיל ביום, שאז כמובן הזמן לכל מיל הוא ארוך בהרבה מאשר בהליכה של מיל בודד. זו היא הסיבה לכך שכל החשבונות מובילים לקצב הליכה איטי למדי, כפי שפירט הכותב בהערה 61. כאשר מדובר בהליכה קצרה העומדת בפני עצמה, כמובן הקצב מהיר בהרבה, והרי ר' חנינא לא עוסק כאן באדם שהולך במשך יום תמים אלא בהליכה קצרה בלבד).

ה. לגבי גירסת הבבלי במימרא זו, שעל פיה נראה שהאדם עומד על החוף ורואה את החמה בראש הכרמל - ייתכן אולי להסביר זאת, שמדובר באדם העומד בצד המזרחי של מפרץ חיפה, כך שהחמה העומדת לשקוע נראית לו בראש הכרמל, ולאחר שיטבול תשקע החמה ויתחיל בין השמשות (כפירוש התוספות).

ו. עוד יש להעיר, שמדברי רש"י שהובאו כאן, "וחמה סמוך לשקיעתה נראית על ראשי ההרים", עולה בבירור שהשקיעה ההלכתית היא השקיעה הנראית.

תשובת הכותב: רבי ור' חנינא לא נחלקו מחלוקת מציאותית מתי מתחילה הלבנה לזרוח, פוק חזי מה המציאות. אלא נחלקו מתי מתחיל בין השמשות: לרבי ביה"ש מתחיל בשעה שהחמה נעלמת מעינינו ('תחילת גלגל חמה לשקע') ואז גלגל הלבנה מתחיל לעלות, דהיינו שהוא מתגלה לעינינו, שזו ההקבלה להעלמות השמש. ולשיטת ר' חנינא ביה"ש מתחיל כאשר גלגל החמה מסיים לשקוע, היינו שאדמימותו נעלמת מעינינו, כעבור כשעה מהעלמות השמש, ואז גלגל החמה מתחיל לעלות, דהיינו שאז אור הלבנה מתחיל לזרוח בשיא כוחו, וזה מקביל להעלמות קרני החמה מעינינו.

בבבלי מפורש שדברי ר' חנינא נסובים על שיטת ר' נחמיה ולא ר' יוסי. אפשר להדחק ולומר שאלו שתי מימרות חולקות, אך לענ"ד כל המתבונן בזהות שבין שתי המימרות מבין שהצדק עם התוספות, שהמימרות משלימות זו את זו ולא חולקות. ומלבד זאת ידוע ש'אפושי פלוגתא למה לי, בפרט כשמדובר על אותו אמורא ואותה מימרא.

64. פיהמ"ש שבת ב', ו, ע"פ הגירסא הנ"ל; הל' קידוה"ח ב', ט.

בשקיעת החמה. יוצא אם כן שעל פי 'שיטת הגאונים', עוד לפני ששקעה השמש מעניינו, כבר רואים כוכב בינוני אחד. כלומר רואים לפחות שני כוכבים 'גדולים הנראים ביום'⁶⁵ והוץ מהם עוד כוכב בינוני, ועדיין לא שקעה השמש. בפועל, גם מיטיבי הראות לא מצליחים לראות לפני שקיעת החמה שלושה כוכבים. וכן בזמן שקיעת החמה אין מי שיראה ארבעה כוכבים ששניים מהם גדולים ושניים בינוניים. וגם לא מסתבר לומר שבדיוק בשקיעת החמה יוצא הכוכב הבינוני השני.

אמנם, יש המבארים שהמימרא השניה של רב יהודה בשם שמואל (בעניין הכוכבים) היא לשיטת ר' יוסי הסובר ש'בין השמשות כהרף עין' והיינו זמן קצר מאד בין הראות כוכב שני לכוכב שלישי. אך אז יוצא ל'שיטת הגאונים' שהסתפקות החכמים היא האם השקיעה היא סיום היום או צאת הכוכבים, ולא מתי הוא צאת הכוכבים. ומעבר לכך שגם הבנה זו דחוויה מכח גרסת הגאונים ורובם הגדול של הראשונים בתחילת מסכת ברכות, כנ"ל, עוד היא נדחית מכך שנחמיה הגדיר את הלילה ב'צאת הכוכבים', ולכן לא ייתכן שיהיה תנא שיהלוק על נחמיה, ויטען שיש מקום לומר שהלילה מתחיל בהעלמות השמש ולא צאת הכוכבים. ולומר שגם בדורו של נחמיה היה ספק בזה, הוא דוחק עצום הן מצד תוכן דברי נחמיה והן מצד הסברא.

כמו כן לא מובן לשיטתם מה הכוונה 'ולא כוכבים קטנים שאינם נראים אלא בלילה'! הלא לשיטתם הכוכבים הם שמגדירים את הלילה, אם כן כיצד ניתן לומר 'שאינם נראים אלא בלילה' בעוד שהם המגדירים את הלילה! אך לשיטת ר"ת זה מובן: 'לא כוכבים גדולים הנראים ביום' היינו שמופיעים עוד כשישנו אור יום על הארץ, וכשם שאחר עלות השחר עדיין נראים כוכבים רבים ברקיע, ואעפ"כ אנו מחשיבים זמן זה כיום גמור, מאחר ויש אור יום, 'ולא כוכבים קטנים שאינם נראים אלא בלילה' היינו אחר שכבר העולם הוחשך לחלוטין, אך עדיין יש אור קלוש ברקיע, שהולך ודועך עם התרחקות השמש, וממילא ממשיכים כוכבים להראות יותר ויותר. אך מאחר והעולם כבר חשוך, התחיל הלילה. 'אלא בינוניים' היינו כוכבים הנראים אחר העלמות אדמומיות קרני השמש, אך עדיין אור קלוש מאיר את העולם במעט, כדוגמת האור המאיר את העולם בעלות השחר.

וגם לא מסתבר לומר⁶⁶ שמן הדין הספק מתחיל בכוכב השני, שנראה אחרי השקיעה, אך חששו לכך שאנשים בלתי בקיאים יבואו לתקלה, ולכן הרחיבו את הספק שיתחיל מהשקיעה, ורק לעניין קידוש החודש, שמסור לבית הדין, הלכו בו

65. שהרי לשון הברייתא היא: "לא כוכבים גדולים הנראים ביום", משמע שישנם לכה"פ שני כוכבים הנחשבים 'גדולים', ונראים ביום.

66. כפי שכתב שו"ת מהרלב"ח סי' קמד, הובא ב'שקל הקודש' הל' קידוה"ח ב, ט, עא.

לפי הכוכבים. ראשית משום שהיה צריך להזכיר חילוק זה בגמ' בשבת, שהביאה את שתי ההגדרות בסמוך ולא ביארה שהשיעור השני מסור לבית הדין בלבד. ועוד, שהרי לדעת רב יוסף הספק מתחיל לאחר השקיעה, משיכסיף התחתון ולא העליון, ולא משמע שמחלוקת רבה ורב יוסף היא שלרבה הרחיבו את הספק כבר מהשקיעה, ולרב יוסף הרחיבו רק משיכסיף התחתון.⁶⁷

67. הערת עורך (ש.א.): א. הכותב מסתמך על הדעות המזהות את המימרא "כוכב אחד יום..." עם דעת רבה בשיטת ר' יהודה, שבין השמשות מתחיל בשקיעה. אולם כמה מן המפרשים, ובתוכם הגאונים ותלמידיהם, סברו לא כך, ולדעתם מימרא זו היא כפי הדעות המגדירות את תחילת בין השמשות בזמן מאוחר מעט מן השקיעה ולא בשקיעה עצמה: בתשובת רב שרירא גאון ורב האי גאון שהוזכרה לעיל, מביאים מימרא זו כראיה לשיטת רב יוסף לעומת רבה. דהיינו ששני כוכבים אכן אינם מופיעים בזמן השקיעה עצמה, אלא זמן מה לאחריה.

ועל פי גירסת רבנו חננאל, מימרא זו מופיעה כברייתא של ר' יוסי, וממנה מביאים ראהי שבין השמשות של ר' יוסי מתחיל רק לאחר תום בין השמשות של ר' יהודה (וכך גם בכמה מפרשים נוספים, ראשונים ואחרונים). דהיינו ששני כוכבים מופיעים רק ג' רבעי מיל לאחר השקיעה. כך נראה ברור גם בשיטת הרמב"ם - אמנם במקומות מסויימים הוא מזכיר את הגדר של "שני כוכבים" כתחילת בין השמשות, אולם אין הוא מזהה אותו עם זמן השקיעה, ואדרבה, בפירוש המשנה בשבת (ב', ו - במהדורה קמא) וראש השנה (ג', א - השווה להל' קידוש החודש ב', ט) מוכח שזמן זה הוא לאחר השקיעה (ונראה שמסיבה זו הרמב"ם חזר בו ותיקן את פירושו בשבת, משום שלמסקנה הוא פוסק כרבה בשיטת ר' יהודה, ורק לעניין קידוש החודש פוסק כדעת ר' יוסי).

ואם כך, אדרבה, מדעות אלה מוכח להדיא כשיטת הגר"א. דעות אלה סוברות שהגדר של "שני כוכבים" חולק על הדעה שבין השמשות מתחיל בשקיעה, משום שבשעת השקיעה לא ייראו שני כוכבים. אם הכוונה היא ל"שקיעה השניה", הרי בזמן זה נראים כוכבים רבים מאד. אלא בהכרח שהגאונים והר"ח והרמב"ם סברו כגר"א, שהשקיעה היא השקיעה הנראית, ולפיכך בזמן השקיעה אין נראים שני כוכבים אלא רק זמן מה לאחר מכן, והמימרא יכולה להתאים רק לדעות המאוחרות ולא לדעה שבין השמשות מתחיל בשקיעה. ועל פי גירסת הר"ח כך מפורש בגמרא עצמה.

ב. על פי דעות אלה גם אין להקשות כיצד ייתכן שהכוכב הבינוני הראשון מופיע בזמן שהוא עדיין יום - הכוכב הזה אינו מופיע לפני השקיעה אלא לאחריה, אך לפי דעות אלה (רב יוסף ור' יוסי) זמן מה לאחר השקיעה הוא עדיין יום גמור, ורק אחר כך מתחיל בין השמשות.

ג. על פי דברי הכותב, המזהה את המימרא "כוכב אחד יום..." עם דעת רבה, יוצא שבין השמשות מתחיל בהופעת הכוכב השני ונמשך עד להופעת הכוכב השלישי, ומשך זמנו הוא ג' רבעי מיל. וכמובן, לדעת הכותב תהליך זה מתחיל בזמן "השקיעה השניה". אך כפי שכתבתי לעיל בהערה 13, בזמן "השקיעה השניה" הכוכבים יוצאים ברצף, בהפרש של שניה או שתים זה מזה, ולא

כמו כן, בגמ' בשבת לד, ב, מבואר ש"כל זמן שפני מזרח מאדימין" הוא לכל הפחות ספק יום (לרבה), אם לא יום גמור (לרב יוסף). ושם לה, א, מבואר שהכוונה לפני המערב ולא המזרח:

אביי חזייה לרבא דקא דאוי למערב, אמר ליה: והתניא 'כל זמן שפני מזרח מאדימין! אמר ליה: מי סברת פני מזרח ממש? לא, פנים המאדימין את המזרח. איכא דאמרי: רבא חזייה לאביי דקא דאוי למזרח, אמר ליה: מי סברת פני מזרח ממש? פנים המאדימין את המזרח! וסימניך - כוותא.

ואמנם המהר"ם אלשקר, ע"פ הגירסא שהיתה לפניו בתשובת הגאונים, סבר שהם מסיקים שהולכים ע"פ פני המזרח, ואז אכן האדמומית מסתלקת מהם באזור ה-20 דקות אחר השקיעה. אולם, לאחרונה זכינו ונמצאה תשובת הגאונים המלאה, ושם מוכח שגם הם סברו שהכוונה לפני המערב, וכמובא לעיל. ואם כן, לא ניתן ליישב את 'שיטת הגאונים' עם המציאות הנראית בארץ ישראל, שהרי בפועל עד קרוב לשעה אחר השקיעה בימי ניסן ותשרי עוד רואים אדמימות ברורה באופק המערבי כאשר נמצאים במקום ללא אורות ועם תנאי ראות טובים. וגם במקום מואר וכשהאופק מזוהם בעשן וכו', כל אחד יכול לראות שהאדמימות נמשכת לפחות חצי שעה - שלושת רבעי שעה לאחר השקיעה.

ויש הרוצים לתרץ שכוונת הגמ' (ע"פ 'שיטת הגאונים') היא שהאדמימות החזקה מסתלקת לאחר שלושת רבעי מיל מהשקיעה, והאדמימות שלאחר מכן היא אדמימות חלשה ואינה נחשבת. ומעבר לכך שזהו דוחק גדול מאד לחלק בין אדום לאדום, כאשר לשון הגאונים היא: "משתסור אדמימותה" ומשמע שתסתלק לגמרי, והיה להם לומר 'משתחלש' או 'משתכה' וכדו'; בפועל המציאות היא שככל שהשקיעה מתקדמת, האדמימות דוקא מתחזקת, שבתחילה הארת השמיים מכהה את עצמת האדמימות של השמש, אך ככל שהעולם נעשה חשוך יותר, כך אדמימות השמש מודגשת יותר והיא ניכרת יותר לעין.⁶⁸

ייתכן כלל שבשלב זה יעברו 13.5 דקות בין הופעת כוכב לבין הופעת הכוכב הבא אחריו. (בעוד שעל פי הדעות שהזכרנו הדבר מובן, כיוון שמדובר בשלב מוקדם שבו הכוכבים מופיעים בהפרש זמן זה מזה, ועוד, שהן מזהות את המימרא עם הדעות המקצרות את ביה"ש ולא עם שיטת רבה.)
 68. הערת עורך (ש.א.): א. הסימן של אדמימות האופק אכן לכאורה אינו מתיישב עם שיטת הגר"א, שכן האדמומית במערב נמשכת זמן רב לאחר שעברו ג' רבעי מיל מן השקיעה. אולם סימן זה אינו מתיישב גם על פי שיטת ר"ת, ואדרבה, לשיטה זו הקושי גדול יותר. כפי שמופיע במאמר כמה פעמים, בארץ ישראל בימי השוויון האדמומית נראית באופק כמעט שעה לאחר השקיעה, ואז האופק מתכהה לגמרי. אולם לפי שיטת ר"ת צריך לומר שבזמן "השקיעה השניה", דהיינו כשעה אחר השקיעה, עדיין "פני מזרח מאדימין" באופן מלא, שהאופק עדיין אדום הן בתחתיתו

כמו כן, לשיטת הגאונים' צריך לחדש שישנם שני זמנים המכונים 'צאת הכוכבים', אחד צאת תחילת הכוכבים, שלושה בינוניים, ואחד צאת כל הכוכבים כעבור ד' מילין מהשקיעה. ראשית, מבחינה אסטרונומית זה לא נכון שבעבור ד' מילין

והן בגובהו, ורק לאחר מכן מתחיל האופק להשחיר, והאדמומית נעלמת רק ג' רבעי מיל מאוחר יותר, דהיינו 72 דקות לאחר השקיעה. והדבר אינו מתיישב כלל במציאות.

ב. לעומת זאת על פי שיטת הגר"א ניתן ליישב את הדבר, שסימן האדמומית באופק אין משמעו כל עוד ישנה אדמומית כלשהי, אלא הכוונה היא לאדמומית חזקה, שהיא נמשכת זמן קצר. ראייה לפרשנות זו, ניתן להביא מדברי הגמרא האומרת שהשלב שבו כל האופק מאדים הוא רק זמן קצר של "פלגא דדנקא" (כדקה וחצי). ודאי שאדמומית מסוימת נראית בכל האופק גם לאחר פרק זמן זה, אבל האדמומית החזקה נמשכת רק זמן קצר. ממילא, גם בהמשך הדברים, שלאחר ג' רבעי מיל מסתלקת האדמומית, הכוונה היא שהסתלקה האדמומית החזקה, אף על פי שישנו עדיין גוון אדום.

ג. עוד יש לשים לב, שהירושלמי (ברכות א', א) מביא את הברייתא כלשונה, "כל זמן שפני מזרח מאדימים", ואינו מעיר על כך כלל, דהיינו שהוא נקט את הברייתא כפשוטה, שהסימן הוא באדמומית שבאופק המזרחי ולא באופק המערבי. באופק המזרחי ודאי שהאדמומית נמשכת רק מספר דקות לאחר השקיעה הנראית ולא יותר מכך, והדבר מתאים היטב לשיטת הגר"א, ובשום אופן לא לשיטת ר"ת.

ד. גם בסוגיית הבבלי, יש מן הקדמונים שפירשו שסימן האדמומית הוא באופק המזרחי. כך כותב רבנו חננאל בפירושו לגמרא: "איזהו בין השמשות, משתשקע החמה וכל זמן שפני מערב מאדימין את המזרח...". וכך משמע גם בתשובת הגאונים המובאת באוצר הגאונים (חלק התשובות, שבת ל"ה א, סימן קיב), שדברי הבבלי שיש לצפות לצד מערב אמורים רק לגבי זיהוי זמן התחלת בין השמשות, שהוא ניכר בשקיעה במערב, אבל האדמומית שבזמן בין השמשות עצמו היא במזרח.

בסיכום: אם מדובר על האדם שבאופק המזרחי, ודאי שהדברים מתאימים לשיטת הגר"א ולא לשיטת ר"ת. אם מדובר על האופק המערבי, אין זה מתיישב בפשטות עם אף אחת מן השיטות, אולם על פי שיטת הגר"א ניתן ליישב זאת, בעוד שעל פי שיטת ר"ת אין זה מתיישב.

תשובת הכותב: שיטת ר"ת מתיישבת להפליא במציאות הנראית לעינינו בארץ ישראל: מבואר בגמ' שבת לד, ב, שההבדל בין סוף השקיעה (58.5 דקות אחר השקיעה. שיטת רבה לתחילת הספק) ובין העלמות האדמומיות והשתחרות האופק התחתון (שיטת רב יוסף לתחילת הספק), כאשר האופק העליון מאיר עדיין אך לא אדמומי, הוא כשתי דקות. כעבור כעשר דקות נעלם האור גם מהאופק העליון. דבר זה ניכר היטב לכל המתבונן באופק המערבי בימי ניסן ותשרי במקום חשוך וצלול.

כמו כן, כאמור בגוף המאמר, ניכר היטב לכל המתבונן באופק המערבי שהאדמימות העוטה את המערב לאחר השקיעה הולכת ומתחזקת ככל שמחשיך, ולא כהה, ורק כעבור כשלושת רבעי שעה מתחילה האדמומית להחלש. זו מציאות פשוטה שכל אחד יכול להבחין בה בנקל.

מהשקיעה כבר יצאו כל הכוכבים ברקיע. תהליך העלמות האור מהרקיע אורך עוד זמן רב לאחר שעברו ד' מילין מהשקיעה, וככל שיותר מחשיר, דהיינו שהחלק של כדור הארץ בו אנו נמצאים מתרחק מהשמש, כך רואים יותר כוכבים בשמיים. וכן בבוקר, תהליך ההארה מתחיל הרבה לפני עלות השחר, וככל שיותר מאיר היום, כך נעלמים מעינינו יותר ויותר כוכבים.⁶⁹ ובירושלמי (יומא ג, ב) אף נאמר שההארה מתחילה למעלה משעה לפני עלות השחר: "א"ר הנינא: מאילת השחר עד שיאיר המזרח - אדם מהלך ארבעת מיל, ומשיאיר המזרח עד שתנץ החמה - אדם מהלך ארבעת מיל". הרי שהכוכבים הבינוניים נראים כעבור ד' מילין מהשקיעה, באמצע סילוק האור מהשמיים. ולמה אם כן הלילה מתחיל אז ולא עם הופעת כל הכוכבים? משום שכבר בשלב זה העולם כ"כ חשוך שכבר לא ניתן להבחין בעצמים השונים בעולם, והרי הם מעורבים זה בזה, וזהו ה'ערב' הנאמר בתורה, וזהו תחילת הלילה.⁷⁰ ובנוסף לכך, לא מצינו בשום מקום במקורות חז"ל שתי הגדרות של 'צאת הכוכבים', לעומת תחילת השקיעה וסוף השקיעה שמצינו בפירוש בירושלמי שחילקו כך, וכפי שראינו לעיל. ועוד, שבגמרות בברכות ובמגילה הנ"ל הגמ' מקבילה בין עלות השחר והנץ החמה ובין שקיעת החמה וצאת הכוכבים, ומסתבר שהמושגים מקבילים זה לזה. ולא מסתבר שזה אורך ד' מילין זה פחות ממיל.

69. אלא שקשה לנו לחוש זאת מאחר ומדובר על הבדלים זעירים בהחשכה, ועם תאורת הרחוב שיש כיום וכו', קשה מאד לחוש בהבדלים דקים אלו. ואף אם נצא אל מחוץ למקום ישוב, למקום חשוך לחלוטין, נתקשה לשים לב להבדלים הדקים. אך פעם אנשים היו רגילים יותר לחשכה זו, והיו מסוגלים יותר לשים לב להבדלים קלושים אלו.

70. הערת עורך (ש.א.): על פי מה שראיתי בכמה ספרי אסטרונומיה, כולם מגדירים את זמן החשיכה המוחלטת והופעת כל הכוכבים (בירושלים, בימי השוויון) בזמן של 90 דקות לאחר השקיעה או לפני הזריחה, ושלא כנאמר כאן, שהחשיכה הגמורה היא רק לאחר זמן רב בהרבה. על פי חשבוננו של הגר"א ד' מילין הם 90 דקות, ונמצא שהגדרה אסטרונומית זו תואמת להפליא את הסוגיה בפסחים כפי שיטת הגר"א, שמפרש שבשעה זו יוצאים כל הכוכבים. גם אם נחשב ד' מילין כ-72 דקות, אין בכך קושי גדול להסביר את צאת הכוכבים שבפסחים כמכוון לזמן החשיכה הגמורה, שכן בזמן הזה של 72 דקות הרקיע כבר חשוך כמעט לחלוטין. לעומת זאת, שיטת ר"ת יש בה קושי גדול, שכן לדעתו בזמן הזה של 72 דקות אחר השקיעה אמורים להיראות רק הכוכבים הגדולים ועוד שלושה מן הכוכבים הבינוניים, ובפועל בשעה זו נראים כוכבים רבים מאד והם כמעט הקטנים ביותר.

(בכדי ליישב את דברי ר' חנינא בירושלמי, שעל פיהם "איילת השחר" נראית שעתים-שלוש לפני הזריחה - נראה להציע, שהוא דיבר על כוכב נוגה, שלעיתים הוא אכן מופיע בהפרש כזה מן הזריחה. ועיין בהמשך הירושלמי, שר' יוסי בר' בון מתייחס לדעה זו המזהה את "איילת השחר" עם כוכב נוגה, וחולק עליה).

כמו כן נשאל, כיצד קראו חכמים לצאת הכוכבים 'חשכה', בעוד שישנו אור רב מאד בעולם בשעה זו? פשטות המילה 'חשכה' היא שבזמן זה העולם כבר חשוך, נטול אורה! וכן מוכח מהירושלמי (ברכות א', א): "תני: כל זמן שפני מזרח מאדימים - זהו יום, הכסיפו - זהו בין השמשות, השחירו - נעשה העליון שוה לתחתון - זהו לילה". ראשית, השמים אינם משחירים כלל כעבור כעשרים דקות מהשקיעה. ועוד, בפועל האופק המערבי משתווה כולו, התחתון והעליון, רק כאשר השמיים כבר השחירו לגמרי ואין בו שום רושם כחול.⁷¹

כמו כן, נאמר בגמ' בבלי שבת לה, ב: "אמר ליה רבא לשמעיה: אתון דלא קים לכו בשיעורא דרבנן, אדשימשא אריש דיקלי - אתלו שרגא. ביום המעונן מאי? במתא - חזי תרנגולא..."

בפועל, המציאות היא שהתרנגולות מתיישבות לישון באזור השקיעה עצמה, או דקות ספורות לכאן או לכאן, אם אכן מהשקיעה מתחיל הספק שמא כבר נכנסה השבת, לא ייתכן שרבא היה נותן סימן כזה להדלקת הנר, שעלול להכשיל בחילול השבת! ודוחק לומר שהשתנו הטבעים בזה.

תירוץ הקושיא על ר"ת מהירושלמי בברכות

הרשב"א (שבת לד, ב) הקשה על שיטת ר"ת⁷² מדברי הירושלמי בברכות (א, א):

ר' חנינא חברהון דרבנן בעי: כמה דאת אמר בערבית נראו שלשה כוכבים, אף על פי שהחמה נתונה באמצע הרקיע לילה הוא, ומר אף בשחרית כן! א"ר אבא, כתיב: השמש יצא על הארץ ולוט בא צערה וכתוב ובא השמש וטהר, מקיש יציאתו לביאתו: מה ביאתו - משיתכסה מן הבריות, אף יציאתו - לכשיתודע לבריות.

ומשמע מדברי ר' אבא ש'ביאתו' היינו משיתכסה מעיני הבריות, והיינו שקיעת החמה, וכך הקשה הרשב"א. ועוד יש להקשות, שמבואר מדברי ר' חנינא ש'נראו שלושה כוכבים' זהו שיעור המגיע לפני שהחמה מסיימת את הילוכה ברקיע.

ולגבי קושיית הרשב"א, מוכרחים אנו לומר שר' אבא חולק על ר' חנינא ושאר האמוראים, וסובר כדעת רבי בירושלמי שם, שהסתפקו חכמים שמא הלילה מתחיל מהשקיעה. ומקשה מדוע לגבי היום פשוט שמתחיל בעלות השחר, ולא הסתפקו

71. הערת עורך (ש.א.): כאמור לעיל הערה 68, הירושלמי מביא את הברייתא כלשונה, על האופק המזרחי ולא על המערבי, ולפי זה אין קושי כלל.

72. גם מכאן מוכח שהראשונים לא הכירו את 'שיטת הגאונים', שהרי הרשב"א מקשה על ר"ת מהירושלמי שמשמע מדבריו שהלילה מתחיל בשקיעה, ונשאר בצ"ע. ולכא' היה לו לומר שמכאן ראייה לשיטת הגאונים, או ראשונים אחרים שנקטו כך. ומכך שנשאר בצ"ע משמע שלא הכיר הבנה אחרת בסוגיא מלבד הסבר ר"ת.

שמה מתחיל מהנץ, כמו שהסתפקו לגבי הלילה. אך ר' חנינא סובר שהלילה מתחיל רק משייראו שלושה כוכבים, דהיינו כאשר ה'חמה נתונה באמצע הרקיע' והכוונה כמובן (וכפי שהסבירו כולם) באמצע עובי הרקיע, היינו אחרי שהחמה שקעה. וקושייתו מובנת על פי דברי האור זרוע הנ"ל, שכמותו פסק השו"ע להלכה, שכאשר נראים שלושה כוכבים עוד בטרם חלפו ארבעה מילין - כבר נחשב הדבר ללילה. ולשיטתו נוכל להסביר שמקשה ר' חנינא: מה ההבדל בין ערבית לשחרית? מדוע לגבי תחילת היום השיעור הוא קבוע (בניסן ותשרי), שמעלות השחר - ד' מילין מהזריחה - הוא יום; ואילו לענין סוף היום הדבר תלוי בכוכבים, ולעיתים נראים הכוכבים לפני ד' מילין ואזי הוא לילה גמור אף שעוד לא עברו ד' מילין מהשקיעה!

וכעין זה כתב התוס' רא"ש (ברכות ב, ב),⁷³ שזמן צאת הכוכבים אינו קבוע כמו עלות השחר:

למה נחלקו תנאים לענין ביה"ש? ניחזי אנן בכוכבים! וי"ל לפי שאין אנו בקיאים בשיעור הכוכבים, דאמרינן התם: לא גדולים הנראין ביום ולא קטנים הנראין בלילה אלא בינונים; ותימה, למה לא נחלקו כמו כן בעמוד השחר ויתנו בו זמן מתי הוא! וי"ל לפי שזמנו קבוע מתי הוא, והכי איתא בירושלמי: ר"ח חבריהון דרבנן בעי: כמה דתימר בערבית נראו ג' כוכבים אף על פי שהחמה נתונה באמצע, ויימר אף בשחרית כן!

אפשרות נוספת, אך דחוקה יותר, שגם ר' אבא לא התכוון ממש משיתכסה מעיני הבריות, אלא הכוונה היא שהלילה מתחיל עוד לפני שהשמש סיימה את הילוכה בעובי הרקיע, ומשנסתלקה אדמומיותה, אף שאורה עוד ניכר, כבר הוא לילה.⁷⁴

73. שכאמור לעיל נוקט גם הוא כדעת ר"ת.

74. הערת עורך (ש.א): לענ"ד אכן מדברי הירושלמי ישנה קושיה חזקה על שיטת ר"ת ועל הדרך המוצגת במאמר:

א. בפשטות, האמירה "משיתכסה מן הבריות" משמעה שמזמן השקיעה הנראית מתחיל הלילה (או לפחות ספק לילה).

ב. דברי הירושלמי מורים בבירור שאין הקבלה בין עלות השחר לבין צאת הכוכבים ובין תחילת היום לסופו. וזאת בניגוד לשיטת ר"ת, ולטענה שחזרה כמה פעמים במאמר, שסוף היום אמור להיות בזמן מקביל לתחילתו.

ג. התירוץ המופיע כאן, שלעיתים צאת הכוכבים מקדים והם נראים לפני שעברו ד' מילין, אינו מובן. שהרי הטענה החוזרת במאמר היא שסוף היום תלוי בהחשכה המלאה, וכפי שעלות השחר תלוי בתחילת ההארה. לפי זה, הכוכבים הם רק סימן להחשכה ולא גורם עצמי, ואם כן, גם אם

שיטת הגר"א

גם הגר"א (או"ה רסא ועוד) סובר כשיטת הגאונים, אם כי הוא אינו מזכיר אותם כלל, דבר המראה שלא הכיר שיטה שכזו. הגר"א, כפי שראינו, חולק על תירוץ התוס' וסיעתם לסתירה בין הגמ' בשבת והגמ' בפסחים, ומתרץ:

וקושיית תוס' הנ"ל מהא דפסחים צ"ד א' נראה דלא קשה כלל, כי ודאי שיציאת הכוכבים וביאתן שוין, וכן ביאת האור ויציאתו שוין, שלכן במדינות הנוטים לא באה האור כלל בקיץ, אבל כוכבים עומדים. אבל צה"כ דפסחים היינו כל הכוכבים, שאין כל הכוכבים נראים עד שיהא לילה משיטהר האור לגמרי מחמת קטנות

במקרה הופיעו שלושה כוכבים בינוניים לפני ההחשכה, עדיין סוף היום צריך להיקבע על פי ההחשכה ולא על פי הכוכבים.

ד. ואם הכוונה היא לומר שלעיתים ההחשכה חלה לפני זמן ד' מילין, הרי במקביל גם בעלות השחר אמור להיות לעיתים מצב כזה, שתחילת ההארה תופיע בזמן מאוחר יותר מאשר ד' מילין קודם הזריחה. אם כך, אין סיבה שעלות השחר יישאר בזמן הקבוע של ד' מילין, אלא הוא צריך להשתנות על פי ההארה, שד' מילין הם ודאי סימן ולא גורם עצמי. לכל אורך המאמר נטען שהיום מתחיל בתחילת ההארה ומסתיים בסוף ההארה, ואם כך צאת הכוכבים צריך להקביל לגמרי לעלות השחר, ללא שום חילוק ביניהם.

ה. עוד נאמר כאן שרבי ור' אבא אכן סברו שבין השמשות מתחיל בשקיעה הנראית, כשיטת הגר"א, דהיינו שכבר בתנאים ובאמוראים היתה מחלוקת גדולה כל כך בעניין זה. הדבר רחוק מאד, שכן הגמרא דנה הרבה על זמן בין השמשות, ומדקדקת בין שיטות התנאים והאמוראים עד כדי "פלגא דדנקא", ולא הזכירה בשום מקום מחלוקת בפער עצום כזה.

תשובת הכותב: ההקבלה בין היום והלילה איננה דוקא במספר הדקות הזהה לפני הנץ ואחר השקיעה, אלא במהות המעבר בין היום והלילה. תחילת היום תלויה בתחילת הארת השמש על הארץ. במקביל לכך, סיום היום תלוי עקרונית בהחשכה המוחלטת, ובשום אופן לא ייתכן שבעוד קרני השמש מאירות בעוז על הארץ ייחשב זמן זה ללילה. אמנם מדברי נחמיה, הירושלמי, האור זרוע, מרדכי ותוס' רא"ש, אנו לומדים שבשונה מהבוקר, שבו ההארה היא הגורם היחיד הקובע את תחילת היום, בקביעת תחילת הלילה גם לכוכבים ישנה חשיבות מסויימת, ולכן בתוך הטווח שבין העלמות קרני השמש להחשכה המוחלטת ישנו 'מרחב תימרון' מסויים, ולכן אם בפועל נראו שלושה כוכבים בינוניים קודם שעברו 72 דקות, אפשר להחשיב זמן זה כלילה, מאחר והשפעתן העיקרית של קרני השמש - האדמומיות - **הסתלקה לחלוטין**. מציאות זו של הופעת האור בשלבים, כאשר בתחילה ישנו אור זעיר ללא אדמומיות ואח"כ מופיעה אדמומיות השמש, אינה קיימת בבוקר (מסיבות שאין כאן המקום לפרטן) ולכן בבוקר ישנו שלב אחד בלבד המבדיל בין היום ללילה - עלות השחר.

אף על פי כן, ההקבלה בין תחילת היום - היראות האור, לתחילת הלילה - הסתלקות האור, נשמרת.

הכוכבים, דומיא דקאמר שם: מעלות השחר עד נץ החמה, דבעלות השחר עדיין כוכבים עומדים זמן הרבה, ועד שתנץ החמה הוי ד' מילין.

אין כאן המקום להאריך במשא ומתן, תירוצים ודחיות, קושיות וראיות נגד ראיותיו של הגר"א לשיטתו, העומדת בסתירה עם כל דברי הראשונים, רק נציין שבמהלך דבריו כותב הגר"א: "ולפי מה שכתבתי, מתחיל בה"ש תיכף בשקיעת החמה, וזהו בה"ש - בין ביאת השמש להתחלת ביאת האור, שהוא בהכסיף, שאז נשקע אורה מלהאדים". בפועל, זכינו אנו לשבת בארץ הקודש, מה שלא זכה רבינו הגר"א, אף שמאד רצה ואף ניסה לעלות לארץ, אך לדאבון לבנו לא הסתייע בעדו. ועינינו הרואות שלא רק שאור החמה לא נשקע מלהאדים באזור 15-20 דקות מהשקיעה, אלא ככל שהולך ומחשיך כך מתחזקת אדמימות השמש ביחס לחשכה שבחוץ, עד אזור 4\3 שעה אחר השקיעה (תלוי בעונה), שאז הוא מתחיל לאט לאט לדעוך, אך עד אזור השעה עוד ניכרת אדמומיות החמה. כך שהטענה המציאותית עליה מתבסס הגר"א, אינה מוכיחה את עצמה במציאות הנראית לעינינו אלא ההיפך הוא הנראה.

והנה ב'שנות אליהו' ברכות א, א, כותב הגר"א:

והתוס' כתבו שמתחילת השקיעה עד צאת הכוכבים הוא ד' מילין, ומסוף שקיעה הוא תלת רבעי מיל, ולפ"ז יהיה שיעור השקיעה קרוב לשעה, וימים הארוכים יהיה כמו ג' שעות. ועינינו רואות שאפי' בימים ארוכים אין השקיעה יותר מרבע שעה.

נראה שכוונת הגר"א בדבריו אלו היא למשך הזמן שכדור השמש נעלם מעינינו, שהגר"א סבר שמה שתוס' מגדירים 'תחילת שקיעה' ו'סוף שקיעה' - היינו כפשוטו: תחילת שקיעת הכדור באופק, ועד סיום שקיעתו באופק. ולכן תמה: הלא אפי' בימים הארוכים ביותר, בהם השקיעה אורכת זמן רב, אין השמש שוקעת יותר מרבע שעה, כ"ש שבימי ניסן ותשרי שעליהם דיברה הגמ', השמש אינה שוקעת קרוב לשעה שלימה! ובאמת בוילנא, מקום מושבו של הגר"א, שקיעת כדור השמש בימים הארוכים יכולה להגיע לאזור הרבע שעה. אולם, ע"פ מה שראינו לעיל בירושלמי, שר' חנינא מחלק בין תחילת השקיעה לסוף השקיעה, וברור שאין כוונתו לתחילת העלמות וסוף העלמות הכדור מעינינו, כפי שהוכחנו לעיל בע"ה, מובן ש'סוף השקיעה' הוא מושג מופשט, שעניינו הוא סוף נוכחות קרני השמש בחלל העולם, וזה אכן אורך כשעה באופק נקי וברור בימי ניסן ותשרי,

שהאדמומיות מסתלקת באזור השעה מן השקיעה. ואם כן נסתלקה קושיית הגר"א על רבנו תם וכל הראשונים.⁷⁵

פסיקת ההלכה

מִרְן הַבֵּית יוֹסֵף בְּאוֹ"ח ס' רס"א הביא את הסתירה בבבלי ותירוץ ר"ת, מבלי להזכיר שישנה דעה נוספת בראשונים. וכך פסק להלכה בשו"ע שם סעיף ב. ומבואר מדבריו שלא זו בלבד שלא סבר שהגאונים הגדירו את השקיעה כשעת העלמות השמש מעינינו, אלא אף בדעת הרמב"ם, הרי"ף והרא"ש לא סבר שהם טוענים כן, שאם כן, כיצד פסק להלכה לקולא נגד דעת שלושת עמודי ההוראה?! ובפרט שמדובר על איסור תורה שיש בו כרת!

ופסק זה כדעת רבו, ר' יצחק אבוהב, שכתב בפירושו על הטור שם, לעניין תוספת שבת: "...ואינו ג"כ כשהשמש על הארץ... אלא זה הזמן של תוספת היינו מתחלת השקיעה שאין השמש נראה על הארץ עד זמן בין השמשות, והזמן הזה הוא ג' מילין ורביע מיל..."

גם הרמ"א הסכים לשו"ע שם שהשקיעה מתחילה ג' מילין ורבע אחר העלמות השמש מעינינו. וכן מבואר להדיא בדרכי משה הארוך שם: "וכתבו התוס'... דמסוף שקיעת החמה עד הלילה הוי שיעורו ג' חלקי מיל, אבל מתחילת השקיעה עד הלילה הוי שיעורו ד' מילין וכ"כ שם הר"ן, וכ"כ המגיד משנה פרק ה'..."

וכן הפרישה או"ח רצג, ד, הגיה בטור שם: "...והוא אחר בין השמשות דרבי יהודה, שהוא שלושה חלקי מיל אחר סוף שקיעת החמה". ומבואר שהבין בדעת הטור כאביו הרא"ש, שסבר כר"ת.

וכ"פ לבוש או"ח רס"א, ד; מג"א של"א, ב; סדר היום (הנהגת יום הששי); פרי חדש (קונטרס 'בי שמש'); חת"ס או"ח פ ועוד עשרות רבות של אחרונים, שמפאת קוצר היריעה הבאנו מדגם מייצג ובעל משקל מתוכם.

75. הערת עורך (ש.א.): בעניין אדמומיות האופק - עיין לעיל הערה 68. ובעניין המושגים "תחילת שקיעה" ו"סוף שקיעה" - עיין בביאור הגר"א לשו"ע או"ח רס"א, ד"ה "וזמן תוספות זה", שמצטט את שיטת ר"ת ומשתמש בלשון "ב' שקיעות", דהיינו שאין הכוונה למשך הזמן של שקיעת גלגל החמה באופק אלא לשני שלבים בתהליך השקיעה והסתלקות האור. ובכל אופן, ודאי שנקודות אלה אינן הסיבה היחידה שהביאה את הגר"א לשלול את שיטת ר"ת, וגם אם דוחים אותן באופן כלשהו אין זה מבטל את כל שאר הטענות לשיטת הגר"א, המבוארות באורך בשנות אליהו וביאור הגר"א שם, וחלקן הובאו בהערות דלעיל.

כיצד קרה ש'שיטת הגאונים' פשטה בכל ישראל

אמנם מצאנו שדוקא בדורות האחרונים התחזקה ופשטה 'שיטת הגאונים', בעיקר בקרב הישוב היהודי בארץ הקודש, אך גם באירופה. בדורות היותר מוקדמים חששו לחומרא ל'שיטת הגאונים', כמו הש"ך ביו"ד סי' רסו, יא, שהביא את המהר"ם אלשקר שפסק להחמיר מספק למול ביום ראשון תינוק שנולד אחר העלמות השמש מעינינו לאחר שקיעת החמה של ליל שבת, אך בדורות היותר קרובים אלינו המנהג פשט גם לקולא. והשאלה היא, כיצד קרה הדבר?

ובכן, המהר"ם אלשקר נולד בספרד בשנת הרכ"ו (1466 למנינם) וגורש ממנה עם גירוש ספרד בשנת הרנ"ב (1492 למנינם). לאחר ישיבה של כשלושים שנה בתוניס ויוון, התמנה לדיין חשוב בקהיר בשנת הרפ"ב (1522 למנינם). לבסוף עלה לירושלים ושם חי עד פטירתו בשנת הש"ב (1542 למנינם).⁷⁶

המהר"ם אלשקר נחשב לאחד מגדולי האחרונים, הן בדורו והן בדורות הבאים, והשפעתו על עולם התורה היתה גדולה מאד. ואם כי בהיותו במצרים התמודד בסוגיא זו עם חברו הרדב"ז, שהיה אף הוא דיין במצרים, מגדולי דורו ומגדולי הנלחמים בשיטת המהר"ם אלשקר ביחס לעניין צאת הכוכבים, הרי שבעלותו לירושלים כמה וכמה שנים לפני שעלה הרדב"ז לצפת, החל להפיץ את שיטתו בירושלים ובכל ארץ ישראל.

אמנם עדיין מוצאים אנו שהפרי חדש, שישב בירושלים החל משנת תל"ו (1676 למנינם), ואף היה לרבה בסוף ימיו, פוסק באופן נחרץ כר"ת, ואף כתב קונטרס שלם 'בי שימשי' על כך.

אמנם כל זה היה עד תקופת הגר"א. אך משפסק הגר"א כ'שיטת הגאונים' (כאמור, בהתעלמות מוחלטת מדברי הגאונים), ותלמידיו החלו, בעידודו, את העליה ארצה לירושלים, וכמובן הביאו עימם את שיטת רבם הדגול, או אז החלה 'שיטת הגאונים', שתאמה לשיטתו, לפוץ בקרב תושבי ירושלים בפרט וארץ ישראל כולה בכלל, עד שמנהג זה הפך ברבות השנים לנחלת הכלל, וכאן, בארץ ישראל, כמעט ונשתכח המנהג שהיה נהוג מימים ימימה כדברי רבינו תם והראשונים.

לכל זה יש לצרף את העובדה כי בסידור 'בעל התניא' מובא שגם הוא פסק ל'שיטת הגאונים'. ואם כי ב'שלחן ערוך' שלו פסק כר"ת, ומכמה טעמים ישנם רגליים יציבות לדבר לטעון שלא הוא שכתב זאת בסידורו אלא תלמידים שכתבו כן לאחר מותו, ואף אדמו"רי חב"ד שאחריו המשיכו לנהוג כר"ת, ואין כאן המקום להאריך בכל זה, מ"מ עובדה זו אף היא תרמה להתפשטות המנהג.

76. ע"פ פרוייקט השו"ת, ביוגרפיה של מהר"ם אלשקר.

לעומת זאת, באירופה, אליה הגיעו דברי מהר"ם אלשקר בשלב מאוחר יותר, והגר"א הוא בעיקר זה שחידש שם שיטה זו (וכאמור דברי הגרש"ז מלאדי בסידורו, אך דבריו תפסו בעיקר בדורות האחרונים), אנו מוצאים שהמנהג כר"ת היה רווח עד קרוב לימינו אנו. ויש שאף עד עצם היום הזה נוהגים כר"ת, וכמנהג קהילות ישראל לדורותיהם.

אמנם גם באירופה מצאנו שחששו לדעת הגר"א בדורות המאוחרים, למשל המשנה ברורה, שכמעט תמיד חושש לגאון ישראל, הגר"א, חושש לחומרא לשיטתו אף בעניין השקיעה (ביה"ל רסא, 'מתחילת'): "אבל הגר"א ז"ל חולק על שיטה זו (של ר"ת), והאריך בכמה ראיות דשקיעת החמה שבשבת לענין בה"ש הוא ג"כ התחלת השקיעה... ומיד אחר שקיעת גוף השמש מתחיל בה"ש...". והביא גם את דברי מהר"ם אלשקר בשם הגאונים וכו', ואת הראב"ן הנ"ל, ועוד. וכבר דחינו לעיל בע"ה את הראיות מדברי הגאונים והראב"ן, ואדרבה, הוכחנו בע"ה שדעת הגאונים הפוכה. וגם המ"ב לא כתב זאת אלא לחומרא, לא להקל כנגד ר"ת ורוב הראשונים.⁷⁷

סיכום

במאמר זה נתבאר שהמובן הפשוט של 'ערב' הוא העת שבה העולם נעשה חשוך לחלוטין, שכל העצמים 'מתערבים' יחד (ובלשון חז"ל: 'חשכה'). בשונה מה'בוקר', הוא האור הראשון שבו מתחילים לבקר ולהבחין בין העצמים השונים. הבאנו לכך ראיות מן הפסוקים במקרא; מתיאור בניית חומת ירושלים בימי נחמיה, שממנו למדו רבותינו את המושג 'צאת הכוכבים' המגדיר את הלילה; מדברי התלמוד הבבלי בכמה מקומות, ומן התלמוד הירושלמי; מתקנת הדלקת נר חנוכה ומתפילת הישמעאלים, שכמעט כל מנהגיהם לקוחים מעם ישראל.

כמו כן ראינו שדעת רובם המוחלט של הראשונים (כ-50 גאונים וראשונים), הן שחיו בארצות אירופה, והן שחיו בארצות צפון אפריקה, בבל, ובארץ ישראל, שהשקיעה מתחילה בהעלמות השמש מעינינו, ומסתיימת לכה"פ⁷⁸ קרוב לשעה לאחר מכן באופק ארץ ישראל בימי ניסן ותשרי, עם העלמות אדמומיות קרני השמש מעינינו. ואז, לדעת ר' יהודה ור' נחמיה, מתחיל הספק שהסתפקו בו חכמים האם זמן זה הוא יום או לילה או חלקו יום וחלקו לילה.

אמנם ישנם ראשונים בודדים הסוברים שכל הזמן שמהעלמות החמה מעינינו ועד עבור מהלך ד' מילין הוא זמן הספק. ועוד ראשונים בודדים הסוברים שהספק

77. גם המ"ב מודה שזוהי דעת רוב הראשונים, אלא שהוא טוען שמצאנו ראשונים שחששו לגר"א,

וראו לחוש לשיטתם, בפרט באיסור המור כשמירת שבת.

78. כי לגורסים 'חמישה מילין' הספק מתחיל מאוחר יותר.

מתחיל בהעלמות השמש ומסתיים כעבור $\frac{3}{4}$ מיל. ודעת היראים שהספק מתחיל $\frac{3}{4}$ מיל לפני השקיעה ומסתיים בשקיעה.

כמו כן ראינו ש'שיטת הגאונים' המפורסמת, נתחדשה ע"י מהר"ם אלשקר שמצא ככל הנראה העתק חלקי של תשובת הגאונים בגניזה הקהירית. ואולם מהתשובה המלאה שנמצאה לפני כמה שנים, וכן מעדותם של כמה וכמה ראשונים, עולה שדעת הגאונים אינה כן, אלא כר"ת.

וכן ראינו את שיטת הגר"א שהעלה מדעתו ג"כ שהספק מתחיל בשקיעה ונגמר כעבור $\frac{3}{4}$ מיל, ודחינו קושייתו המציאותית על התוס' וסיעתם הענפה.

למעשה ניתן לסכם שהתפישה ש'שקיעת החמה' זהו תהליך המתרחש על פני כשעה באזור ארץ ישראל ובבל, כאשר השלב הקובע את תחילת הלילה הוא סוף התהליך, מבוססת היטב מצד ההגיון, המקורות המקראיים והתלמודיים ועוד, ורובם המוחלט של הגאונים, הראשונים והאחרונים לדורותיהם עד קרוב לזמננו, נקטו כך להלכה, לחומרא ולקולא.

תפישה זו מתחזקת לאור המציאות בארץ ישראל, שאדמומיות החמה מסתלקת מן המערב בימי ניסן ותשרי באזור השעה אחר העלמות השמש באופק, והיא נוחה הרבה יותר מתפישת 'שיטת הגאונים' המתחילה את הלילה בעוד שישנו אור רב בשמיים ואדמומיות החמה ניכרת היטב במערב, ומבלי שום סימן מובהק המבשר על בוא הלילה, הוא ה'חושך' שמימי בראשית.

להלכה

סוגיא זו רבת משקל היא, ובהתאם לכך יש לשקול הדברים בכובד הראש הראוי כאשר ניגשים לפסיקת ההלכה. מצד אחד שיטת ר"ת נראית המסתברת והאמיתית מכל הבחינות, מצד שני 'שיטת הגאונים' נפוצה בעם ישראל, ולמנהג ישראל יש גם כן משקל רב.

למעשה נראה שיש להתייחס לשתי השיטות הללו כאל ספק שקול, ולכן לעניין צאת השבת נכון להחמיר כשיטת ר"ת, להמנע ממלאכות דאורייתא לכה"פ עד כשעה אחר השקיעה בימי ניסן ותשרי, שאז מתחיל ספק בין השמשות לשיטתו, ואפשר לדון זאת כ'ספק ספקא': שמא הלכה כגאונים, ואף אם אין הלכה כמותם, שמא כעת כבר לילה. ובמקום ספק ספקא אפשר להקל גם כאשר מדובר בדין תורה.⁷⁹

יש לציין שבד"כ מתפללים ערבית בצאת השבת כ-35 אחר השקיעה, ומסיימים התפילה כ-50 דקות אחר השקיעה, כך שהמקפיד שלא לעשות מלאכות דאורייתא

79. ובאשר לשאלת ספק ספקא משם אחד, עי' יב"א ח"י, נב.

עוד כעשר דקות לאחר מכן, כבר הגיע לשעה אחר השקיעה. ובקיץ והחורף ימתין עוד כמה דקות.

באשר למלאכות דרבנן, נראה שבשעת הצורך ניתן לכתחלה להקל בהן כבר בצאת השבת, שהוא כ-35 דקות אחר השקיעה, ואז לכל הדעות בתוך 'שיטת הגאונים' יצאה השבת,⁸⁰ ואז ניתן לומר: ספק דרבנן - לקולא.

להתפלל ערבית כעשרים דקות אחר השקיעה, כמנהג רוב העולם, אפשר לכל הדעות, כי מאחר ונוהגים להתפלל מנחה לכל המאוחר כעשר דקות לפני השקיעה, נמצא שלשיטת ר"ת מתפללים מנחה לפני פלג המנחה, וערבית לאחר הפלג, כדעת ר' יהודה בברכות כו, א, וכבר קבעה הגמ' שם כז, א: "דעבד כמר עבד...". ועי' הערה.⁸¹

ולגבי קריאת שמע של ערבית, נכון לאדם לשים תזכורת לקרוא ק"ש כעבור כשעה וחצי מהשקיעה,⁸² אך ניתן לסמוך על ק"ש שעל המיטה, אם יזכור לכוון לצאת יד"ח מצוות קריאת שמע.⁸³

אין צורך לדחות טבילת נדה לטהרתה עד כשעה אחר השקיעה, מאחר ומדין תורה זבה מותרת לטבול ביום, ואף נגיעה של חיבה מותרת ביום מן התורה.⁸⁴ ומאחר

80. למעט באמצע הקיץ שמשך ההחשכה אז, עד הופעת שלושה כוכבים, הוא הארוך ביותר, אך למעשה גם אז אפשר להקל מאחר ולרוב הדעות ב'שיטת הגאונים' גם בקיץ יצאה השבת בזמן זה, ובדרבנן ניתן להקל.

81. עי' שיטמ"ק ברכות כז, א (מדרב), שפלג המנחה הוא שעה ורבע לפני צאת הכוכבים של ר"ת, והשקיעה היא שעה וחומש לפני צה"כ, נמצא שהפלג מתחיל שלוש דקות לפני השקיעה בימי ניסן ותשרי. ואף אם ישנם ראשונים הסוברים שלר"ת פלג המנחה נמדד מעלות השחר עד צה"כ, ואז כל שעה היא 72 דקות בניסן ותשרי, וממילא יוצא שפלג המנחה הוא 18 דקות לפני השקיעה, עדיין ניתן להתפלל מנחה לאחר מכן, וערבית כעבור 20 דקות מהשקיעה. משום שניתן לצרף לשיטמ"ק הנ"ל את שיטת הגר"א שהולכים אחר העלמות השמש מעינינו, וכן את דעת הסוברים שבדיעבד אפשר להתפלל במניין שעושה 'תרת' דסתר', דהיינו שמתפלל מנחה וערבית לאחר הפלג לפני צה"כ, ואזי אפשר לכתחילה להתפלל מנחה לפני השקיעה וערבית לאחר צה"כ של הגר"א.

82. שהואיל וממילא הוא קורא ק"ש שנית זמן רב אחר תפילת ערבית, מה אכפת לו להמתין ולקרוא אחר שעה וחצי, וכך יצא יד"ח הגורסים חמישה מילין, וכן בשיא הקיץ צה"כ למ"ד ד' מילין מגיע קרוב ל-90 דקות מהשקיעה. אך כמובן שאם זה לא ניתן, ישים תזכורת לשעה אחר השקיעה (בניסן ותשרי).

83. כי האיסור לאכול ולעסוק בדברים אחרים לפני ק"ש של ערבית הוא מדברי חכמים, וספק דרבנן לקולא.

84. ולגבי תשיש נחלקו הראשונים, כמובא בב"י יו"ד סי' קפג.

והמנהג מימי האמוראים להחשיב את הנשים כיום לזבות הוא מחשש בעלמא, ניתן לצרף זאת ולהקל לכתחילה שתטבול ביום, ואף נגיעה של חיבה יש להתיר קודם שעברה שעה מן השקיעה.

בשעת הדחק, לכה"פ⁸⁵ ניתן יהיה להקל כר"ת בדינים שיסודם מדברי חכמים. למשל עשיית מלאכות שיסודן בדרבנן בע"ש החל משקיעת החמה ועד לפחות 50 דקות אחר שקיעת החמה⁸⁶ לצורך גדול או צורך מצוה, שהרי קיי"ל שחכמים לא גזרו איסורי שבת מדבריהם בזמן בין השמשות למטרות אלו (שו"ע א"ה ס' שמב). ולכן אם נזכר שלא ניתק או העביר את המזגן או הרדיאטור למצב שבת, ואזי כל השבת הבית יתחמם מאד או שיתקרר מאד, מותר יהיה לעשות זאת עד 50 דקות מהשקיעה, ובפרט אם יעשה זאת בשינוי או בשניים וכיוצ"ב, שאז יש מקום לטעון שיש כאן שבות דשבות לצורך גדול.

וכן מותר יהיה בשעת הצורך להתחיל בסעודה עד כחצי שעה אחר השקיעה, אף שעוד לא קרא ק"ש של ערבית, וגם אם אין לו שעון מעורר או מי שיזכיר לו להתפלל ערבית, שהרי דין זה שאסור לאכול לפני תפילת ערבית יסודו מדברי חכמים, שמא יירדם מתוך סעודתו ולא יקרא ק"ש (ברכות ד, ב; תוס' שם 'וקורא').

כמו כן, ניתן יהיה לברך על מצוות שזמנן ביום, כנטילת לולב ותקיעת שופר ומגילה וכו', ומקיימן לכה"פ בתוך 18 דקות אחר השקיעה בימי ניסן ותשרי, שאז יש כאן ספק ספק ספקא לברך: שמא הוא יום גמור (לר"ת), וגם למ"ד שלא, שמא הלכה כר' יוסי שרק לאחר שהסתיים הספק של ר' יהודה מתחיל הספק (כמבואר בגמ' בשבת לה, א), ולכמה דעות ב'שיטת הגאונים' זמן זה הוא לפחות 18 דקות מהשקיעה, וגם אם הלכה כר' יהודה, סו"ס לדעת פוסקים רבים בתוך 'שיטת הגאונים' יש כאן ספק יום.

כלל הדבר, שיטת ר"ת ורובם המוחלט של הראשונים, ורבים מגדולי האחרונים, נחשבת לכה"פ לספק, ולכן בשל תורה הלך אחר המחמיר; ובשל חכמים, לעיתים ניתן יהיה להקל כדעת ר"ת וסיעתו, או כדעת הגר"א והמנהג הרווח, כפי שנתבאר בע"ה.

85. מדינא היה לנו להקל בזה אף שלא בשעת הדחק, אך מסתפינא מהכי, לפחות בשלב זה בו המנהג הרווח כעת הוא שלא כר"ת, וצריך להזהר מאד מלפרוץ המנהג.

86. כדי לחשוש לדעה שאם נראו ג' כוכבים לפני ד' מילין כבר נחשב ללילה. אך לא ייתכן שאם בד"כ ג' כוכבים נראים ד' מילין אחר השקיעה, דהיינו 72 דקות (בניסן ותשרי), יקדימו הכוכבים להופיע לעיתים פחות מ-50 דקות מהשקיעה, ובפרט אם נתחשב גם בסוברים שצ"כ הוא חמישה מילין אחר השקיעה.

רשימת משתתפים

הרב אלעזר אהרנסון

ראש ישיבת חולון | ry@yholon.co.il

הרב דביר אזולאי

ישיבת מרכז הרב | azolay613@gmail.com

ישי אנגלמן

ישיבת מעלה אדומים | yishay67@gmail.com

עמיצור אריאל

ישיבת רמת השרון, אחראי מחקר ופיתוח עמותת אחים לבית |
anariel3@gmail.com

הרב שמואל אריאל

ר"מ בישיבת עתניאל | ariel3@neto.net.il

הרב יהודה בהרב

ר"מ בישיבת אור עציון | yehudabeh@gmail.com

הרב אוריאל בנר

ר"מ בישיבת 'אפיקי דעת' שדרות | baneruri@gmail.com

הרב טוביה שלמה בר אילן

ר"מ בישיבת הגולן | tsbias1@gmail.com

אהרון ווסר

ישיבת הר עציון | arondovwasser@gmail.com

יאיר וייץ

ישיבת הר ברכה | weitz99@gmail.com

הרב אליסף יעקבסון

ר"מ בישיבת מצפה יריחו | elyasafyako@gmail.com

הרב אליהו ליפשיץ

ר"מ בישיבת מעלה אדומים | lifshitz@ybm.org.il

שלמה ליפשיץ

ישיבת הר עציון | lshlomo26@gmail.com

הרב דן נבון

ישיבת הר עציון | navondan@gmail.com

הרב חיים סבתו

ראש ישיבת מעלה אדומים

דניאל סגרון

ארץ חמדה | danielsagr@gmail.com

הרב אברהם סתיו

לומד ומלמד בישיבת הר עציון וחוקר בארגון רבני צהר | abstav@gmail.com

הרב יואל עמיטל

ר"מ בישיבת שעלבים | yoel.amital@gmail.com

הרב חגי קורץ

ראש כולל בית המדרש הקהילתי כפ"ג פ"ת, ישיבת מרכז הרב | moriarecanati@gmail.com

שלמה קורצוויל

ישיבת הר המור | noa91m@gmail.com

הרב ד"ר נתן קלר

בוגר ישיבת מרכז הרב וכולל ארץ חמדה, המחלקה למתמטיקה, אוניברסיטת בר אילן | Nathan.keller27@gmail.com

הרב אברהם רוט

ר"מ בישיבת 'אפיקי דעת' שדרות | aviross9@gmail.com

הרב עדו רכניץ

דיין ברשת בתי הדין ארץ חמדה גזית, חוקר במכון משפטי ארץ, עפרה | idor@013.net